
PSIXOLOGİYA JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2015 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Abdullayeva Ş.Y.

Pozitiv yönəlişliyin eksperimental tədqiqi.....3

Hüseynova İ.A.

Yeniyyətə mənfi emosiyaların yaranmasında
temperamentin rolu.....17

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Məmmədova S.A.

Müasir dövrdə yeniyyətə və gənclərdə internet asılılığının
sosial – psixoloji məsələləri26

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyev C.R.

Ali təhsil müəssisələrində qarşılıqlı münasibətlərin
psixoloji xüsusiyyətləri.....40

Hüseynova T.Ə.

Kiçik yaşlı məktəblilərin qrup münasibətlərinə temperament
xüsusiyyətlərinin təsiri52

Quliyev Ç.A.

Müasir dövrdə milli mənlilik şüurunun inkişaf xüsusiyyətlərini
şərtləndirən cəhətlər və pedaqoji prosesdə onların nəzərə alınması62

TİBBİ PSİXOLOGİYA

Quliyeva C. A.

Влияние родительской референтной группы на формирование
модели социально аномального поведения подростков.....71

POZİTİV YÖNƏLİŞLİYİN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

Şəfahət Abdullayeva

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Fəlsəfə və
sosial psixologiya kafedrasının dosenti
E-mail: anfas.07@mail.ru*

Açar sözlər: *pozitiv yönəlişlik, xoşbəxtlik, maddi səbəb, qeyri-maddi səbəb, əzmkarlıq*

Ключевые слова: *позитивная установка, счастья, материальная причина, нематериальная причина, настойчивость*

Key words: *positive attitude, happiness, material cause, the cause of non-material, perseverance*

GİRİŞ

Patoloji insanın neqativ tərəfləri üzərində yaranan psixologiya insanın pozitiv tərəflərinə diqqət etməmiş və bununla da insanı ancaq mənfi tərəfdən səciyyələndirmişdir. Lakin insanlar böyük pozitiv gücə malikdirlər. Nəhayət, keçən əsrin sonunda psixologiya elmi pozitiv psixologiyanın simasında diqqətini insanın pozitiv tərəflərinə yönəltdi və bu istiqamətdə müəyyən addımlar atdı.

Həyatda uğur qazanan müvəffəqiyyətli insanların təhlili göstərir ki, onlar düşdükləri mənfi situasiyaların səbəblərini xüsusi bir “alətlə”- xüsusi bir tərzlə izah edirlər. Belə insanlar pozitiv yönəlişliyə malikdirlər.

Pozitiv yönəlişliyə malik olan insanların gözləmələri də pozitiv olur. Onlar gələcək haqqında nikbin da-

nışır, az stress keçirir, az həyəcanlanır və depressiyadan tez çıxırlar.

Yönəlişlik insanın daxili mövqeyidir. Yönəlişliyin pozitiv formalaşdırılması məhz bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu proses daxili mövqenin pozitiv formalaşması ilə nəticələnir. İnsanın bütün fəaliyyəti isə yönəlişlik üzərində qurulur. Pozitiv yönəlişliyin nəticələri – inam, məhəbbət və yaradıcılıqdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Son dövrdə pozitiv psixologiyanın yaranması ilə bağlı Amerika psixoloqlarının bu sahədə uğurlu tədqiqat işləri yeni faktları üzə çıxarmış və pozitiv psixologiya xeyli inkişaf etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Qərb alimlərinin tədqiqatlarında bir sıra məsələlər fundamental öyrənilmiş və nik-

bin nəticələr əldə edilmişdir. Pozitiv Psixologiya Assosiasiyasının yaradıcılarından olan M.Seliqman öyrənilmiş acizlik və öyrədilmiş nikbinlik (Seliqman, 1975, 2002, 2006), B.Fredrikson pozitiv emosiyalar (Fredrikson, 1998), M.Çiksentsmihali axına düşmək (Handbook of Positive Behavior Support. 2011) fenomenlərini araşdırmışlar. Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin pozitiv keyfiyyətlərinin onun özünü hiss etməsinə (Boniwell I, 2012), sağlamlığına, pozitiv emosiyaların qocalığa necə təsir etməsinə

(Deiner E. and Seligman, 2002), neqativ emosional halətlərə qalib gəlməkdə pozitivliyin rolu məsələlərinə bir sıra tədqiqatlar həsr edilmişdir (Chein I, 1948; Fredrickson B. and Levenson R, 1998; Biswas-Diener R, 2002). Lakin pozitiv yönəlişliyin formalaşması probleminə toxunulmamış, o, diqqətdən kənarda qalmışdır. Qeyd edək ki, yönəlişliyin pozitiv istiqamətdə köklənməsi dünyanın pozitiv qavranılmasını formalaşdırdığına görə böyük əhəmiyyət kəsb edir və aktual problem kimi meydana gəlir.

TƏDQIQATIN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Tədqiqatın məqsədi tələbə-gənclərin yönəlişliklərinin nə dərəcədə pozitiv olduğunu eksperimental yoxlamaq-

dan ibarətdir. Bunun üçün eksperimentin metodikasının hazırlanması bir vəzifə kimi tədqiqatın qarşısında durur.

TƏDQIQATIN METODİKASI

Pozitiv yönəlişliyin eksperimental tədqiqi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, yönəlişlik davranışın özü olmayıb, ona hazırlıq vəziyyətini bildirir. Müşahidə olunmayan fenomeni öyrənmək isə, əlbəttə ki, çətindir.

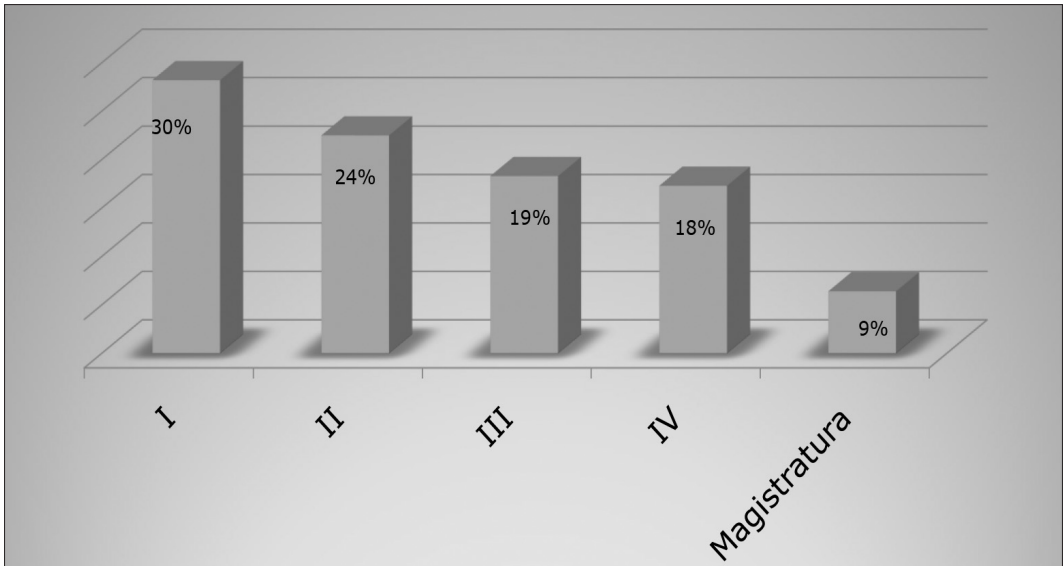
Qarşımıza tələbə-gənclərin yönəlişliklərinin nə dərəcədə pozitiv olmasını yoxlamağı məqsəd qoyduq. Sorğu üç ali məktəbdə I, II, III, IV kurs tələbələri və magistrantlar arasında aparılmışdır. Sorğuda cəmi 1293 tələbə iştirak etmişdir. Anketlətdən 123-ü müxtəlif səbəblərdən etibarsız sayılmışdır. Beləliklə, sorğuda iştirak edən

1170 nəfərdən 30%-i I kurs, 24%-i II kurs, 19%-i III kurs, 18%-i IV kurs tələbələri və 9%-i magistrantlardır.

Pozitiv yönəlişliyin struktur komponentlərini əks etdirən cavablar almaq niyyətilə, biz otuz beş sual hazırladıq.

Suallar üç istiqamətdə seçilmişdir.

Birinci, tələbələrin özlərini necə qavradıqlarını müəyyənləşdirmək üçün verilən suallar. İkinci, tələbələrin həqiqətənmi pozitiv olduqlarını müəyyənləşdirən suallar. Üçüncü, pozitiv yönəlişliyin formalaşmasına müsbət və ya mənfi təsir edən amilləri müəyyənləşdirməyə kömək edən suallar.

Neçənci kurs tələbəsiniz?

Aparılan sorğudan bir ay sonra DİA-da hər kursdan biri eksperimental, o biri kontrol olmaqla iki qrup seçdik. Bütün qruplara “Həyatda şansını necə qiymətləndirirsən?” sualı ilə müraciət etdik. Anketləri yığandan sonra, səhəri gün eksperimental qruplarda Azərbaycan Dövlət Gənclər Siyasətinin Proqramından, onun tələbələr üçün açdığı perspektivlərdən, hər bir tələbənin xaricdə oxuya bilmək imkanından, bundan başqa tələbələr üçün olan müxtəlif təhsil

proyektlərindən – Rumi proyekt, Höte proyekt, Erasmus proyektindən, DEAD xəttindən və s. danışaraq məlumat verdik. Həmin gün bir akademik saatdan sonra həm eksperimental, həm də kontrol qruplarda dünənki anketlərin itdiyini söyləyərək, tələbələrdən həmin suala bir də cavab vermələrini xahiş etdik. Kontrol qruplarda nəticələr dəyişməz qaldığı halda, eksperimental qruplarda nəticələr dəyişmiş, özünü şanslı qiymətləndirənlərin sayı artmışdır.

ƏSAS MƏZMUN

Sorğunun materiallarını hər kurs üzrə ayrılıqda təhlil edib, orta göstəriciləri müəyyənləşdirmişik. Orta göstəricilər faizlə göstərilmişdir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

1. “Xoşbəxtliyi nədə görürsünüz?” – sualına verilən cavabların təhlilindən məlum oldu ki, I və II kursda tələbələr pulu kifayət qədər yüksək qiymətləndirərsələr də, III kursda bu

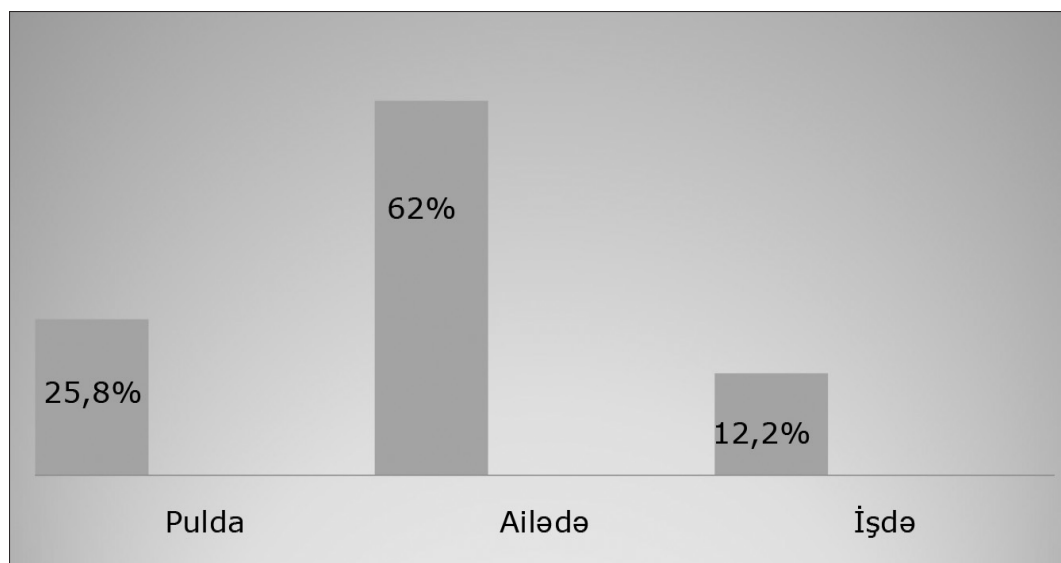
göstərici azalır, IV kursda yenə də bir az qalxsa da, magistraturada yenə müəyyən qədər azalır. Ailəyə bütün kurslarda və magistraturada puldan və işdən daha çox yer verilir. İşə isə

kursdan-kursa keçdikcə münasibət yüksələn xətt üzrə dəyişir.

Aşağıda bütün kurslar və magistratura üzrə cədvəldən çıxardığımız ümumi nəticələri diaqram vasitəsilə göstərək.

Diaqram 1

Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların ümumi göstəriciləri

Xoşbəxtliyi nədə görürsünüz?

Diaqramdan da göründüyü kimi tələbə və magistrantlar ailəyə puldan və işdən daha çox önəm verirlər.

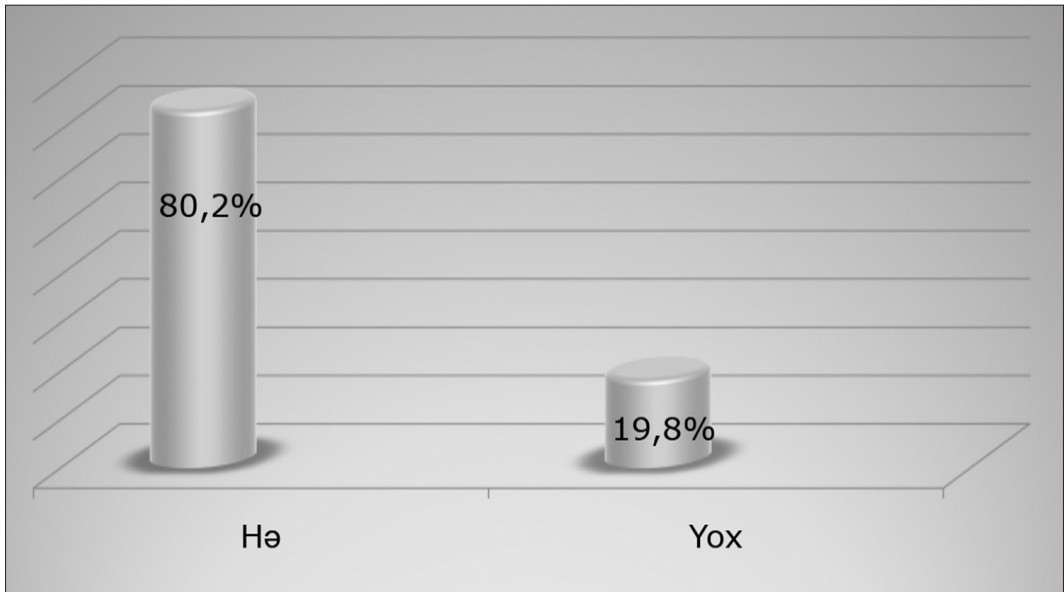
2. Uşaqlığın xoşbəxt keçibmi? – sualına verilən cavabların təhlilindən aydın oldu ki, vəziyyət kifayət qədər qənaətbəxşdir, belə ki, uşaqlığı xoşbəxt keçməyənlərlə müqayisədə,

bütün kurslarda və magistraturada 80%-dən çox insanın uşaqlığı xoşbəxt keçibdir.

Aşağıda bütün kurslar və magistratura üzrə cədvəldən çıxardığımız ümumi nəticələri diaqram vasitəsilə göstərək.

Diagram 2

*Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların
ümumi göstəriciləri*

Uşaqlığın xoşbəxt keçibmi?

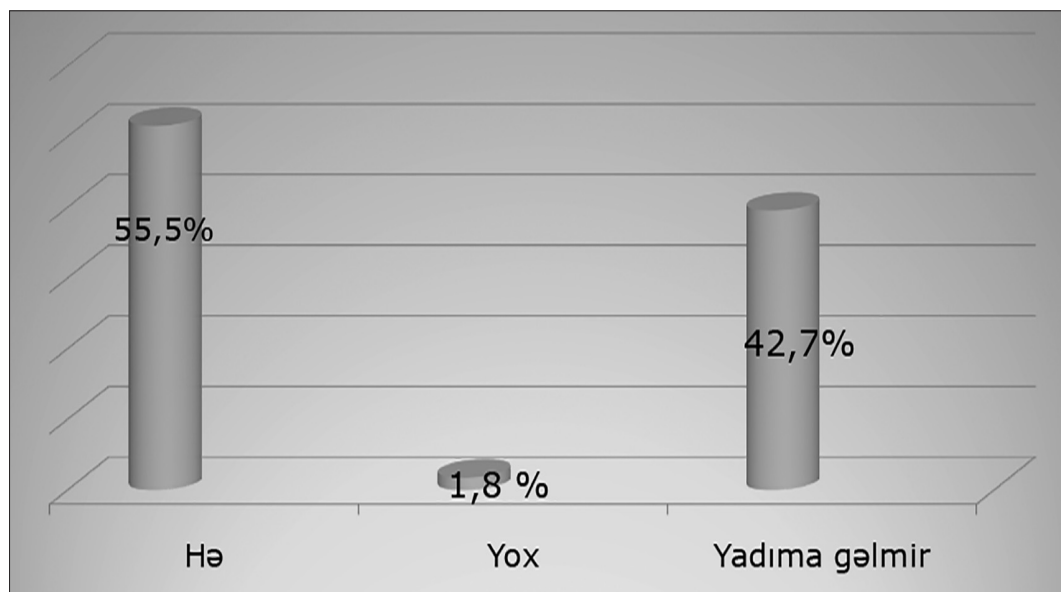
19,8% kifayət qədər göstərici olsa da, göründüyü kimi əksər çoxluğun uşaqlığı xoşbəxt keçibdir.

3. Uşaqlıqda ən xoşbəxt anın olubmu? – sualına verilən cavabların təhlilindən aydın oldu ki, ən xoşbəxt

anını xatırlayalar içərisində ən yüksək göstərici II kursda (68,1%), ən aşağı göstərici magistraturada (51%) alınmışdır.

Aldığımız ümumi nəticəni diaqram vasitəsilə göstərək.

*Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların
ümumi göstəriciləri*

Uşaqlıqda ən xoşbəxt anın olubmu?

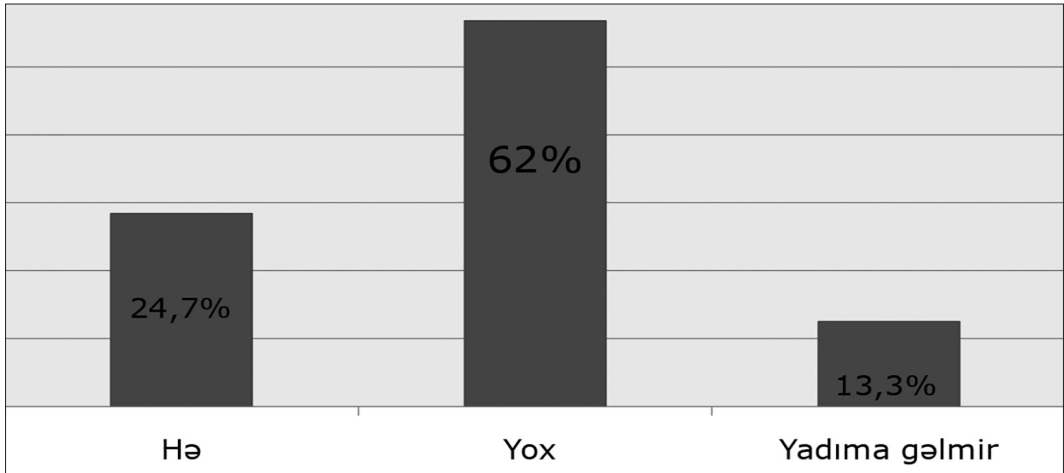
Uşaqlığı xoşbəxt keçən 80,2%-dən 55,5%-i ən xoşbəxt anını xatırlayır.

4.Uşaqlıqda ən xoşagəlməz (bədbəxt) anın olubmu? – sualına I kurs tələbələrinin 22,7%-i hə, 57,8%-i yox, II kurs tələbələrinin 22%-i hə, 65% i yox, III kurs tələbələrinin

70,3%-i hə, 19%-i yox, IV kurs tələbələrinin 66,1%-i hə, 17%-i yox, magistrların 53,4%-i hə, 18,3%-i yox deyə cavab vermişlər. Cavabların təhlilindən aydın oldu ki, uşaqlıqda keçirdiyi xoşagəlməz (bədbəxt) anını xatırlayanlar da kifayət qədərdir.

Diaqram 4

Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların ümumi göstəriciləri

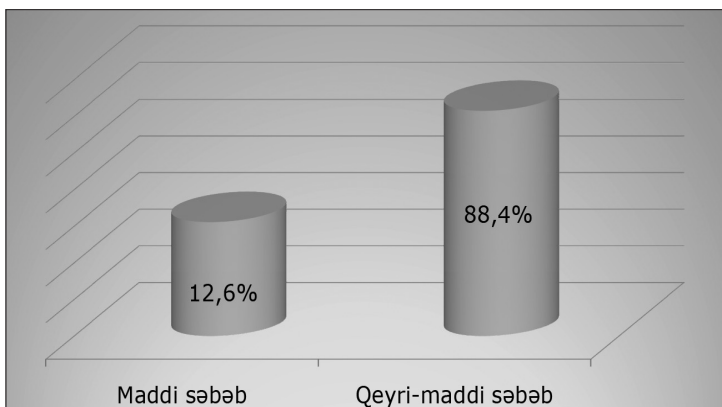
Uşaqılıqda ən xoşbəxt anın olubmu?

Uşaqılıqda xoşagəlməz anı xatırlamayanlar daha çoxdur. Bu, pozitiv haldır. Hərçənd ki, soruşulanların təxminən 1/4-i xoşagəlməz (bədbəxt) anı xatırlayırlar. Bu, kiçik rəqəm deyil.

5. Uşaqılıqda xoşbəxt anının səbəbi – sualına verilən cavablardan məlum oldu ki, bu, əsasən qeyri-maddi səbəblərlə bağlıdır.

Diaqram 5

Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların ümumi göstəriciləri

Uşaqılıqda xoşbəxt anının səbəbi:

Qeyri-maddi səbəbin üstünlüyünü belə izah etmək olar ki, hətta maddi səbəblə bağlı olan hadisələr də emosional rənginə görə yadımızda daha çox qalır.

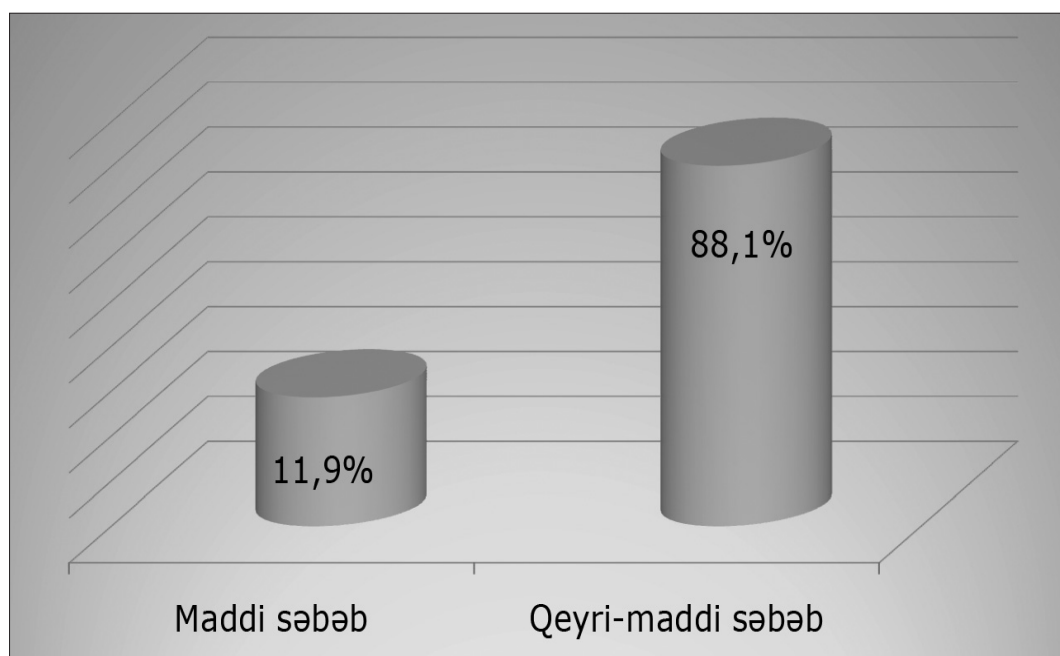
6. Uşaqlıqda ən xoşagəlməz (bədbəxt) anın səbəbi – sualına verilən

cavabların təhlili göstərdi ki, ən xoşagəlməz (bədbəxt) anın səbəbləri də, əsasən, qeyri-maddidir.

Ümumi nəticələri diaqram vasitəsilə göstərək.

Diaqram 6

Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların ümumi göstəriciləri

Uşaqlıqda ən xoşagəlməz (bədbəxt) anın səbəbi:

Bunu da yuxarıdakı kimi emosional rəngin, emosional tonun yaddaşımızda daha yaxşı qalması ilə izah etmək olar.

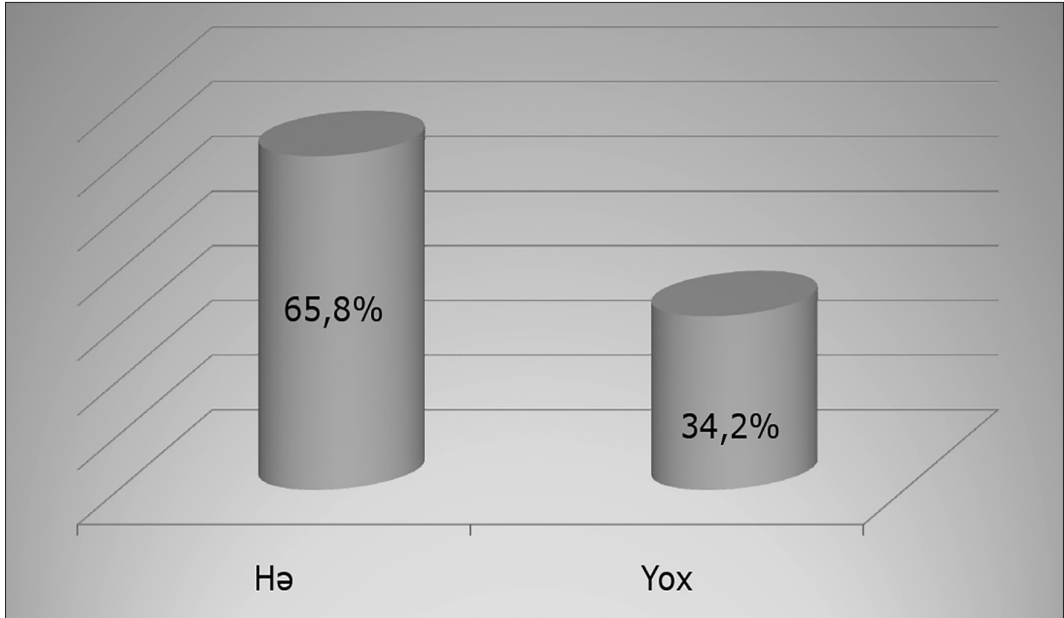
7. İndi xoşbəxtsinizmi? – sualına verilən cavabların təhlili göstərdi ki,

bütün kurslarda və magistraturada xoşbəxt olanlar, özünü xoşbəxt hiss etməyənlərdən daha çoxdur.

Ümumi nəticələri diaqram vasitəsilə göstərək.

Diagram 7

*Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların
ümumi göstəriciləri*

İndi xoşbəxtsənmi?

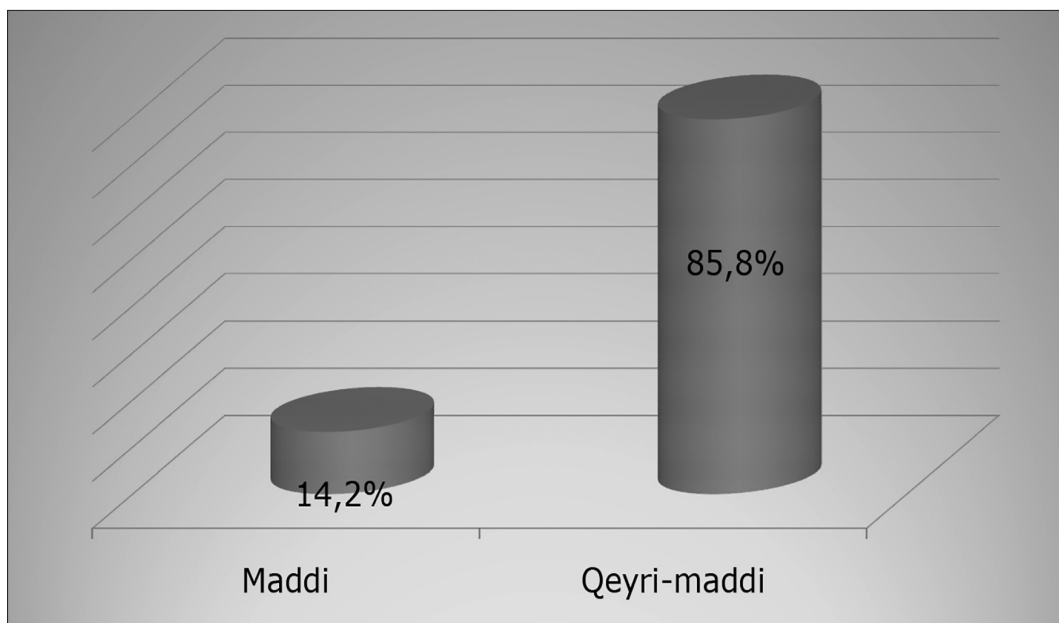
Diaqramdan görünür ki, uşaqlığı xoşbəxt keçən 80,2%-dən 65,8%-i indi də özünü xoşbəxt sayır. İndi özünü xoşbəxt saymayanların sayı isə artıb.

Xoşbəxtliyin səbəbi – sualına verilən cavablar göstərdi ki, burada

da qeyri maddi səbəb böyük üstünlük kəsb edir.

Ümumi nəticələri diaqram vasitəsilə göstərək.

*Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların
ümumi göstəriciləri*

Xoşbəxtliyin səbəbi

Diagramdan görünür ki, respondentlər indiki anda da xoşbəxt olmalarının səbəbini maddi olanla əlaqələndirmirlər.

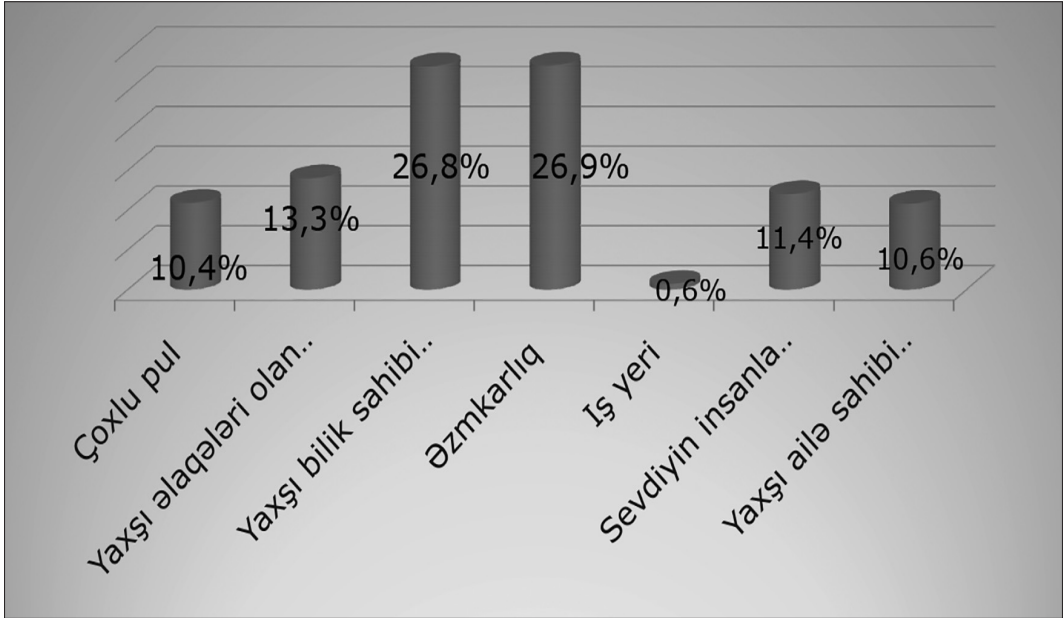
9. Həyatda xoşbəxt olmaq üçün nə lazımdır? –sualına verilən cavabların təhlili göstərdi ki, baxmayaraq ki, yuxarıdakı suallarda uşaqlıqda və indi xoşbəxtliyin səbəbi kimi qeyri-

maddi səbəb üstünlük təşkil edirdi, tələbələr həyatda xoşbəxt olmaq üçün üstünlüyü pula verirlər. Yaxşı bilik və əzmkarlığı II və IV kursa qədər müəyyən qədər qiymətləndir-sələr də, magistraturada bu göstəricilər aşağı düşür.

Ümumi nəticələri diaqram vasitəsilə göstərək.

Diaqram 9

Bütün kurslar və magistratura üzrə verilən cavabların ümumi göstəriciləri

Həyatda xoşbəxt olmaq üçün nə lazımdır?

Göründüyü kimi respondentlərin əksəriyyəti (dördə üçü) xoşbəxt olmaq üçün maddi səbəbi göstərməmiş, qeyri-maddi səbəbə üstünlük vermişlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beləliklə, sorğunun nəticələrinin təhlilindən məlum oldu ki:

1. Tələbə və magistrələr xoşbəxtliklə bağlı cavablarında pulu kifayət qədər yüksək qiymətləndirərsələr də, ailəyə daha böyük üstünlük verirlər.

2. Tələbə və magistrantların böyük bir əksəriyyətinin uşaqlığı xoşbəxt keçibdir və indi də özlərini xoşbəxt sayırlar və uşaqlıqda da, indi də bunu qeyri-maddi səbəblə izah edir-

lər. Tələbə və magistrantların əksəriyyəti (dördə üçü) xoşbəxt olmaq üçün maddi səbəbi göstərməmiş, qeyri-maddi səbəbə üstünlük vermişlər.

3. Tələbə və magistrantların böyük əksəriyyətinin xoşbəxtliklə bağlı suallarda pula, maddi olana üstünlük verməmələrinə baxmayaraq, onların həyatda ən çox əldə etmək istədikləri maddi şeylərdir (pul, maşın, ev).

Tələbə və magistrantların böyük əksəriyyətinin xoşbəxtliklə bağlı suallarda pula, maddi olana üstünlük verməmələrinə baxmayaraq, onların həyatda ən çox əldə etmək istədikləri maddi şeylərdir (pul, maşın, ev).

3. Tələbə və magistrantların böyük əksəriyyətinin dostu vardır.

7. Tələbə və magistrantların böyük əksəriyyəti həyatda uğur qazanmağın rəhni kimi yaxşı biliyi göstərir. Və ikinci yerdə pulu göstərəndən sonra, əzmkarlığı seçirlər.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. **Abdullayeva Ş.** Pozitiv həyat yönəlişiyi. // Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və praktika” jurnalı//, 2011, №2, səh.235-238
2. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Psixologiya. “Çinar Çap” nəş-tı, Bakı, 2002, - 620 s

Rus dilində

3. **Андреева Г.М.** и др. Социальная психология, Москва, изд-во «Аспект Пресс», 2000, - 378 с.
4. **Маслоу А.** Мотивация и личность. Переводчик: Гутман Т., Мухина Н. Редактор: Егерева Е. изд-во «Питер», 2011, -352 с.
5. **Маслоу А.** Новые рубежи человеческой природы. изд-во «Питер», 2014, -428 с.
6. Психология. Словарь. /Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. 2-е изд. Москва, Политиздат, 1990, -494 с.
7. Психологическая энциклопедия. 2-е издание, изд-во «Питер», под. ред. Р.Корсини и А.Ауэрбаха, 2006, - 1096 с.
8. **Роджерс К.** Стонавление личности. Взгляд на психотерапию. Пер. М.Злотника, изд-во «Эксмо-Пресс», 2001, -416 с.
9. **Ролло Мей.** Искусство психологического консультирования. Москва, изд-во «Эксмо-Пресс», 2002, -256 с.
10. **Рубинштейн С.Л.** Проблемы общей психологии. Москва, изд-во «Наука», 1973, -548 с.
11. **М.Е.Селигман.** Позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни/ Перев. с англ. Москва, изд-во «София», 2006, -368 с.

İngilis dilində

12. **Boniwell I.** Positive Psychology in a Nutshell/ Mc. Graw Hill, Oren Un-ti Press, 2012, -218p.
13. **Biswas-Diener R.** Quality of life among the homeless.
14. Subjective well-being. American Psychologist, 2002, p.34-43.
15. **Chein I.** Behavior Theory and the Behavior of Attitudes. Psychol. Rev., 1948, -188p.
16. **Deiner E. and Seligman M.E.P.** Very happy people.
17. Psychological Science, 2002, p.81-84.
18. **Fredrickson B. and Levenson R.** (1998). Positive emotions speed recovery from the cardiovascular sequelae of negative emotions. Cognition and Emotion, 1998, p.191-220.
19. **Fredrickson B.** What good are positive emotions? Review of General Psychology, 1998, p. 300-319.
22. Handbook of Positive Behavior Support. Ed.W.Sailor and oth. Springer, 2011, - 775 p.
23. **Seligman M.** Authentic happiness. Synopsis literary Agency. 2002, -286 p.
24. **Seligman M.** Helplessness. San Francisco: Freeman, 1975, 102p.

**ЭКСПЕРЕМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОЙ УСТАНОВКИ**

АБСТРАКТ

Статья посвящена экспериментальному исследованию проблемы формирования позитивной установки. Автор объяснил методику опроса, обосновывал выбор вопросов и анализировал материалы экспериментов. Полученные результаты были показаны в виде диаграммы. В конце автор подытожил полученные результаты.

THE EXPERIMENTAL RESEARCH ABOUT THE FORMATION OF POZITIVE ATTITUDE

ABSTRACT

The article is devoted to the problem of the experimental study about the formation of positive orientation. The author explains the methodology of the survey substantiates choosing the questions and analyzes the materials of the experiment.

The obtained results are shown in diagrams in general. In the end, the author summarizes the results.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Fəlsəfə və social psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 15 yanvar 2015-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ MƏNFI EMOSİYALARIN YARANMASINDA TEMPERAMENTİN ROLU

İradə Hüseynova,

ARTPI-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

Email: psy2008@mail.ru

Açar sözlər: *temperament, introvert, ekstrovert, aşağılıq kompleksi, empatiya, mənfi emosiya, mənfi kompleks emosiya, emosional pozuntu*

Ключевые слова: *темперамент, интроверт, экстраверт, комплекс унижения, эмпатия, нарушение эмоций, нарушение тревоги, нарушение волнений*

Key words: *temperament, introvert, extravert, childhood complexity, empathy, anxiety disorder, emotional violation*

ANNOTASIYA

Məqalədə yeniyetmələrdə mənfi emosiyaların yaranmasında temperamentin təsiri məsələləri geniş planda təhlil olunur. Bu təhlillər əsasında yeniyetmələrin psixi inkişafında neqativ maneələr yaradan mənfi emosiyalar və onları inkişaf etdirən amillərdən biri olan temperament tipləri üzrə araşdırma aparılır. Xüsusən də mənfi emosiyaların inkişafına daha çox şərait yaradan xolerik və

melanxolik temperament tiplərini ön planda göstərməklə, onların xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilir.

Uşaqlarda mövcud səbəblərdən, mənfi emosiyaların inkişaf etməsində və mənfi kompleks emosiyaların formalaşmasında böyük rol oynayan temperament tiplərinin, onların sosiallaşmasında spesifik təsirə malik, ailə və məktəb mühitində nəzərə alınması xüsusi olaraq tövsiyyə olunur.

GİRİŞ

Şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri olan temperamentin tipləri və onların uşaqların psixoloji inkişafında rolu daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Azərbaycan alimlərindən Ə.S.Bayramov, R.İ.Əliyev, rus alimlərindən N.N.Da-

nilova, A.L.Krılova, L.D.Stolyarenko, V.S.Merlin, A.V.Batarşev və başqaları şəxsiyyətin inkişafında önəmli rol oynayan temperamentin tipləri ilə bağlı maraqlı tədqiqatların müəlifidirlər. Şəxsin inkişaf prosesində, xüsusilə də yeniyetməlik yaş döv-

ründə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki temperament tiplərində mövcud olan mənfi xüsusiyyətlər yeniyetmələrdə mənfi kompleks emosiyaları gücləndirir, onlarda aqressiyanın səviyyəsini artırır.

1. Yeniyetmələrdə mənfi emosiyaların yaranmasında temperamentnin rolu probleminin nəzərə alınması mahiyyət etibarilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənfi emosiyaların inkişaf edərək formalaşmasında və mənfi kompleks emosiyaların yaranmasında, şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin də böyük rolu vardır. Fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər dedikdə xarakterin tipləri, xarakter aksentuasiyası və temperamentin tipləri nəzərdə tutulur. Onların hər biri psixikanın inkişafına özünə məxsus olaraq təsir edir. “Temperament insanın elə bir anadangəlmə xüsusiyyətidir ki, onlar intensivliyin, təsirə cavabvermə sürətinin dinamik xarakteristikalarını, emosional qıcıqlanma və tarazlıq dərəcəsini, ətraf mühitə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini şərtləndirir.” [3,s.385]. Temperament fərdin fərqli xassələrinin, onun psixi fəaliyyətinin dinamik xüsusiyyətləri və bu fəaliyyəti təşkil edən psixi proseslər və psixi halətlər baxımından təzahürünü fərqləndirən xüsusiyyətidir. Temperamentə görə insanı xarakterizə edərək müəyyən xüsusi-

yətlərini ayırd etməklə kateqoriyalara ayırmaq olur. Temperament tipinin vasitəsi ilə insanların psixi hallarını, yaşadığı hisslərini, hadisələrə münasibətini, emosional neyrotizmini, qıcıqlara həssaslığını digər xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Temperament insanları fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmə imkanı yaradır. “Ümumi aktivlik, hərəkəti aktivlik və emosionallıq temperamentin əsas xassələridir. Bu o deməkdir ki, tipindən asılı olmayaraq onlar hər bir adamın temperamentinin xarakteristikasında başlıca yer tutur. Lakin bütün temperament tiplərində onlar eyni formada ifadə olunmurlar. Hər bir temperament tipinin bu baxımdan öz xüsusiyyətləri vardır” [1,s.456-457]. Temperamentə görə insanı xarakterizə edərək müəyyən xüsusiyyətlərini ayırd etməklə kateqoriyalara ayırmaq olur. Temperament tipinin vasitəsilə insanların psixi hallarını, yaşadığı hisslərini, hadisələrə münasibətini, emosional neyrotizmini, qıcıqlara həssaslığını və digər xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bundan başqa temperament şəxsiyyətin bir ictimai varlıq kimi formalaşmasının psixobioloji əsası kimi çıxış edir. Bu baxımdan uşaqların və yeniyetmələrin sağlam psixikaya malik olaraq inkişaf etməsində temperamentin təsiri də inkar olunmazdır. Bəlkə də,

ən əsas psixoloji xüsusiyyətidir desək, yanılmazıq. Temperamentin tipləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və hər bir tip bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, müvafiq ünsiyyət tələb edir. Hər bir şəxsin baş verən hadisələrə reaksiyası müxtəlifdir.

Sanqvinik temperament tipi çox hərəkətli olmaları ilə fərqlənir, həyatın dəyişmiş şərtlərinə asanlıqla uyğunlaşa bilirlər. Senzitivlik onlarda cüzidir. Sanqviniklər ətraf hadisələrə tez reaksiya versələr də, başqa insanlarla ünsiyyətə asan girir və digər insanların hərəkətlərinə, əksər hallarda kəskin mənfi reaksiyaları olmur. Bu səbəbdən də Sanqvinik uşaqlarla ünsiyyət qurmaq asan olur. Onlar hadisələrə aqressiv yanaşmır, maraqlı oyunlara diqqətini yönəldərək şənlənir, məktəbli yaş dövründə isə yeni materialı asan qavrayırlar. Lakin onlar çox diqqətli və hərəkətli olduqları üçün maraqlı, onların diqqətini cəlb edən oyunlara və əyləncələrə meyilli olurlar. Bu baxımdan lazımdır ki, onların maraqlarına uyğun həvəslər yaradaraq oyunlara və dərslərə cəlb edəsən, əks halda isə onlar darıxmağa başlayaraq özünə “əyləncələr” axtaracaq. Onlar istirahətlərə, maraqlı əyləncələrə çox üstünlük verirlər. Çox vaxt valideynin onların istəklərini normadan artıq nəzərə alaraq, onlara hər cür şərait yaratdıqda bu uşaqlar təkəbbürlü,

özünü sevən və pis vərdişlərə meyilli ola bilirlər.

Xolerik temperament tipi yüksək həyəcanlanma qabiliyyəti və müvazinətsizlik hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Adətən bu tipə aid olan insanların hissləri mimikasında aydın ifadə olunur. Bu temperament tipi üçün əsəbililik və hətta aqressiya tipikdir. Xolerik uşaqlar sanqviniklər kimi aktiv, fəal olsalarda onlarda ünsiyyət çətindir. “Çətin” tərbiyə olunan uşaqlar əksər hallarda xolerik və melankolik temperament tipinə aid olan uşaqları hesab etmək olur. Xolerik uşaqlar ailədə və məktəbdə qaydalara riayət etmir, dava-dalaş yaradır, dərslərdə pozuntulara yol verir. Xoleriklərin xüsusiyyətlərini dəyişmək çox çətindir. Onlarla təlim-tərbiyə işi çox vaxt aparır. Onların diqqətləri müxtəlif sahələrə paylandığına və emosional neyrotizmi qeyri-stabil olduğu üçün bir qədər çətinliklər yaradır. Aqressivliyə daha çox meyilli olan xoleriklərlə ünsiyyətdə kobud yanaşmalar qətiyyənlə yol verilməzdir. Kəskin qadağalar, kobud rəftar, sərt tələblər xoleriklərdə mənfi emosiyalardan nifrət və qəzəb emosiyalarının inkişafını aktivləşdirərək, onlarda aqressiyanın səviyyəsini daha da yüksəldir. Xoleriklər tez-tez fikir dəyişkənliyinə meyillidirlər. Bir insana bəslədikləri simpatiya tez bir zamanda antipatiya ilə də əvəz olu-

nur. Xoleriklərin qıcıqlara həssaslılığının son həddə olması onların aqressiv olmalarına şərait yaradır. Onlarda affektiv pozuntu halları tipik xarakter daşıyır. Ona görə də şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə xoleriklər əksərən “davakarlığa” meyli olurlar. Xoleriklərdə tez-tez dəyişən fikirlər, onlarda sosial mühitlərini qavramalarında çətinliklər vardır. Ünsiyyət və fəaliyyət dövrü prosesində tələskənlikləri nəticəsində, qarşılaşdıqları uğursuzluqların günahkarı kimi qarşı tərəfi görür. Bu da xoleriklərin nifrət və qəzəbinin yaranmasına səbəb olur. Lakin xoleriklər nə qədər qəzəbli olsalarda onlarda əksərən kin emosiyası mövcud olmur. Buna baxmayaraq xolerik tipinə aid olan şəxslərdə daha çox rast gəlinən mənfi xüsusiyyət, onların yüksək həyəcanlı və qıcıqlara tez reaksiyalı olmalarıdır. Bu xüsusiyyət xoleriklərdə fizioloji affektiv pozuntunun yaranmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq xolerik tipinə aid olan yeniyetmələrlə təlim-tərbiyə işi çox çətin olsa da, onların sublimasiyaları düzgün formada həyata keçərildikdə təhlükəli olmurlar.

Fleqmatik temperament zəif qıcıqlanma ilə fərqlənir. Psixi proseslər zəif fəaliyyət göstərir. Hər hansı bir ünsiyyətə və fəaliyyətə “alışqanlıq”ı uzun müddət çəkir, ancaq o, həmin eyni istiqamətdə inadla axıra qədər

işləməyi bacarır. Fleqmatik güclü, stabil neyrotizmə malik tipdir. Onun əsəb sistemi qarşılaşdığı mənfi qıcıqlara reaksiyası zamanı, öz tarazlığını saxlaması ilə xarakterizə olunur. Çeviklik nöqteyi-nəzərindən sanqvinikə zidd olaraq baş verənlərə laqeyid, sakit və çox yavaş reaksiya verir, öz mühitinin dəyişkənliyinə meyli deyil. Sanqvinik kimi güclüdür və xarici qıcıqlara yaxşı müqavimət göstərə bilir. Fleqmatiklərin soyuqqanlı olmaları onlarda çox vaxt empatiyanın inkişafına maneə yaradır.

Zəif tip hesab olunan melonxolik insanlar adətən, öz zəiflikləri ilə səciyələnilirlər. Xarici təsirlərə qarşı zəif müqavimət göstərirlər. Melanxoliklər çətinliyə əziyyətlə reaksiya göstərirlər, təhlükəli anlarda güclü qorxu hissi keçirirlər. Melanxoliklərdə ləngimə prosesinin mövcudluğu, onların fəaliyyətlərinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Melanxolik tipinə malik olan uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin aparılmasında bir qədər çətinliklərlə üzləşilir. Zəif sinir sisteminə malik melanxoliklə ünsiyyət hissiyatlı və ehtiyatlı münasibət tələb edir. Melanxolik ifrat dərəcədə həssas, hissiyyatlı olduğu üçün, ünsiyyətdə olduğu şəxsin jest və mimikasından düşüncə və fikirlərini oxuyur. Onlar daha çox pessimist olduqlarına görə mənimsədikləri informasiyalara neqativ münasibət bəsləyərək, uzunmüddətli

depressiya halı yaşayırlar. Melanxoliklər astagəl, passiv, bir işin öhdəsindən çətinliklə gəldiklərinə və qapalı olduqlarına görə çox vaxt valideynləri tərəfindən çox da sevilirlər. Melanxolik uşaqlar ailə mühitində qarşılaşdıqları sərt münasibətlərdən əziyyət çəkərək əzilir, özünə qapanır, özünün gərəksiz olduğunu qəbul edir. Belə olduğu halda onlarda “aşağılıq kompleksi” yaranır. Bu kompleks yeniyetməlik yaş dövründə daha aşkar formada özünü biruzə verir. Melanxolik temperament tipinə aid olan yeniyetmələrdə, qəm-qüssə, dərd, kədər, kin, nifrət, qəzəb kimi mənfi kompleks emosiyalar formalaşaraq, onları sosial mühitlərinə qarşı çıxmalarına məcbur edir.

Göstərilən xüsusiyyətlərə görə qətiyyətlə iddia olunmur ki, insanlar 4 temperamentə bölünməklə bütövlükdə xarakterizə olunur. İnsanların qruplara ayrılması şərtidir. “Yunan modelinə görə hər bir insan bir tipə uyğun gəlməlidir. Müasir nəzəriyyələr isə bir insanın dörd tipə də uyğun olduğunun birinin isə üstün gəldiyini göstərməkdədir” [7, s.197]. Hər bir temperamentin daxilində digər temperamentlərin xüsusiyyətləri mövcuddur. Yalnız hər bir şəxsə bir temperament üstünlük təşkil edir. Situativ dəyişmələrdə digər tiplər özünü aşkar biruzə verir. “Heç bir insan tam olaraq introvert və ya ekstrovert

deyildir. Hər bir insanın həm introvert, həm də ekstrovertidir. Aradakı fərq, ümumi olaraq şəxsiyyəti idarə edən mövqe ilə bağlıdır. Bundan başqa şüurun mövqeyi ilə, şüuraltını idarə edən mövqe bir-birinə ziddir. Hər bir ekstrovertin şüuraltında introvert və ya introvertin şüuraltında isə ekstrovert mövcud olur” [5, s.186]. Burdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, temperamentin tipləri tam olaraq, tək bir tipə malik deyildir. Onların daxilində hər temperament tipinə xas olan xüsusiyyət mövcuddur. Bu səbəbdən temperament tiplərində mövcud olan tipik qüsurların inkişafının qarşısını almaq mümkündür. Təbii ki, öz təzahürlərində temperament yalnız sinir sisteminin irsi xüsusiyyətlərindən asılı deyil. Temperamentin həm inkişafında, həm də onun necə biruzə verməsinə sosial mühit güclü təsir edir. Bu təsir prosesində hər bir temperament tipinə məxsus olan mənfi xüsusiyyətlər tərbiyə olunaraq zərərsizləşə və ya əksinə daha da inkişaf edə bilər.

Yeniyetmələr arasında aparılan tədqiqatlar sorğular nəticəsində, mənfi emosiyaların yaranmasında və inkişafında temperamentin rolunun danılmazlığı bir daha məlum oldu. Məlum oldu ki, temperamentdən irəli gələn xüsusiyyətlər hadisələrin qavranılmasında, hadisələrə münasibət bəsləmədə mənfi və müsbət xarakter daşıyaraq

emosiyaları formalaşdırır. Sanqvinik və fleqmatik temperamentində müəyyən oldu ki, daha çox mənfi emosiyalar üstünlük təşkil etmir. Bu onların tarazlığını saxlama və emosional-neyrotizminin stabilliyi ilə əlaqədardır. Lakin qeyri-stabil emosional neyrotizmə malik olan xolerik və melonxolik temperament tiplərində daha çox mənfi emosiyaların üstünlük təşkil etməsi müəyyən olundu. Bir daha məlum oldu ki, yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması, münasibətlərin düzgün qurulmaması xarakter və temperamentdən irəli gələn, irsi xarakter daşıyan mənfi xüsusiyyətlərin daha da inkişafına şərait yaradır. Yeniyetmələrdə mənfi xüsusiyyətlərin yaranması və inkişafı təbii ki, onların ailə və mək-

təb mühiti ilə birbaşa əlaqəlidir. Valideyn və müəllimlərin ciddi tələbkərliliyi, onlardan yüksək keyfiyyətlər gözləmələri, tətbiq etdikləri kəskin fiziki və söz zorakılığı yeniyetmələrin istəklərinə qarşı çıxır. Ünsiyyət prosesindəki anlaşılmazlıq, valideyn, müəllim, yeniyetmə üçbucağı arasında münasibətlərin sərt, münəqişəli qurulması, yeniyetmələrdə kədər, dərd, qəm, qüssə, həya, utancaqlıq, qorxu, nifrət, kin, qəzəb emosiyaları formalaşdırır ki, bu da onların emosional sferasında pozuntuların yaranmasına səbəb olur. Təlim-tərbiyə proseslərində bütün uşaqlara eyni mövqedə yanaşma tamamilə yanlışdır. Hər birinin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri olduğu kimi, sosial mühitlərindən də fərdi yanaşma mövqeyi tələb edir.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Məlumdur ki, mənfi emosiyaların formalaşmasına və inkişafına qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra almillər təsir göstərir. Mənfi emosiyaların formalaşmasına və inkişaf etməsinə xüsusi təsir göstərən amillər içərisin-

də temperamentin tipləri özünəməxsus rol oynayır. Bunu əsas götürərək, mənfi emosiyaların yaranmasında temperamentin rolunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı sorğudan istifadə olunmuş, nəticələr işlənilmişdir.

METOD

Mənfi emosiyaların yaranmasında temperamentin rolunun müəyyən olunması məqsədi ilə, Sumqayıt şəhərindəki 25 sayılı və 9 sayılı orta məktəb-

lərdə, 70 nəfər yeniyetmələr arasında sorğular keçirilmişdir:

Sorğunun nəticələri aşağıdakı cədvəldəki kimi ümumiləşdirildi.

*Mənfi emosiyaların temperament tipinə
görə qiymətləndirilməsi:*

№	Tempramentin tipləri	Mənfi emosiyalar
		Cavabların sayı %-lə
1.	Sanqvinik	40
2.	Xolerik	29
3.	Fleqmatik	17
4.	Melonxolik	14

Sorğunun nəticəsində müəyyən edildi ki, valideynlərin və müəllimlərin yeniyyətlərlə münasibətinin düzgün qurulmaması və yeniyyətlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması yeniyyətlərin emosional sferasında neqativ təsir edərək, mənfi emosiyaların formalaşmasına şərait yaradır. Yeniyyətlər suallara cavab verərkən, eləcə də aparılan müzakirələr nəticəsində aydın oldu ki, mənfi emosiyalar daha çox melonxolik və xolerik temperament tiplərində üstünlük təşkil edir. Sorğuda mənfi emosiyaların müəyyən edilməsi ilə bağlı suallara hər temperament tipinə aid olan yeniyyətə öz emosiyalarına uyğun olaraq reaksiya bildirmişdir. Bu göstəricilər nəticəsində aydın oldu ki, valideynlərin və müəllimlərin laqeyid münasibəti, empatik yanaşmaması, sevgi göstərməməsi, yeniyyətə hissənə hörmətlə yanaşmayaraq, onun aşağı qiymətləndirilməsi və bu xarakterli

digər yanaşmalar daha çox melonxolik temperament tipinə aid olan yeniyyətlərdə dərd, kədər, qəm, qüssə, kin kimi mənfi emosiyaları, xolerik temperament tipinə aid olan yeniyyətlərdə isə nifrət, qəzəb, həyəcan kimi mənfi emosiyaları formalaşdırır. Bundan başqa valideyn və müəllimlərin yeniyyətməyə hədə-qorxu gəlməsi, onların qüsurlarını yoldaşları və başqa insanlar arasında söyləməsi, onların şəxsiyyətinə hörmət etməyərək aşağı qiymətləndirməsi davranış mövqeləri melonxolik yeniyyətlərdə daha çox qorxu, həyəcan, utancaqlıq, həya, qəm-qüssə kimi mənfi emosiyaları, xolerik yeniyyətlərdə isə nifrət qəzəb, qorxu, həyəcan kimi mənfi emosiyaları formalaşdırır. Beləliklə də, nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyyətlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun fərdi-psixoloji xüsusiyyəti olan temperament tipləri mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ

1. Yeniyetmələrdə mənfi emosiyaların yaranmasında temperamentnin rolu kifayət qədər öyrənilməyib. Bu baxımdan problemin tədqiqi maraqlıdır və diqqəti cəlb edir.

2. Təqdim olunan metodlar, tövsiyələr yeniyetmələrdə mənfi emosiyaların yaranmasının və onun inkişafının qarşısının alınması baxımından əhəmiyyətlidir.

3. Əldə olunan nəticələrə istinad etməklə yeniyetmələrdə yaranan mənfi emosiyaların inkişafının qarşısının alınmasına nail olmaq olar.

Beləliklə araşdırmaların sonunda bu nəticəyə gəldi ki, mənfi emosiyaların yaranmasında və inkişafında temperamentnin tiplərinin xüsusi təsiri vardır. Hər bir fərdə xas olan xüsusiyyətlərin əksəriyyətinin, eləcə də temperamentin anadangəlmə xarakter daşdığı üçün, onları tam dəyişmək mümkün olmasa da, müəyyən qədər tərbiyə edərək, dəyişmək mümkündür.

Tərbiyə zamanı bacarıqlar, vərdişlər dəyişir. Buna görə də təlim-tərbiyə işlərində, yeniyetmələrdə mövcud olan temperamentnin təbii çatışmamazlıqlarının tənzimlənməsinə kömək edə bilən bacarıqları, vərdişləri, davranış normalarını formalaşdırmaq məqsəduyğundur. Yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsilə xüsusi məşğul olan valideyn və müəllimlərin, psixoloji biliklərlə maarifləndirilməsi bu problemlərin qarşısının alınmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Psixologiya. Bakı, 2006, səh.622
2. **Əliyev R.İ.** Psixologiya. Bakı, 2003, səh.172
3. **Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə.** Elmi redaktorluğu ilə Psixologiya. Bakı, 2007, səh.672
4. **Alfred Adler.** Türkçesi Hals Özgü. Bireysel psikoloji. İstanbul, 2002,səh.448
5. **Engin Geçtan.** Psikanaliz ve sonrası. İstanbul, 2010, səh.328
6. **Esra Güzelyazıcı, Seda Darcan Çiftçi, Mina Türkoğlu.** Modern psikoterapi texnikleri. İstanbul, 2012, səh.1035
7. **Eyzenk H.** Kişiliyinizi tanıyın. İstanbul, 2000, səh.197.
8. **Столяренко Л.Д.** Основы психологии. Ростов-на-Дону, 1997, ст.721

РОЛЬ ТЕМПЕРАМЕНТА В ПРОЦЕССЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИЙ У ПОДРОСТКОВ

АБСТРАКТ

В статье рассматривается проблема влияния темперамента в процессе возникновения негативных эмоций. Анализируется влияние каждого темперамента в отдельности. Роль темперамента в процессе формирования негативных эмоций подчеркивается в особенности. Наиболее легко подвергаются влиянию такие типы темперамента, как холерик и меланхолик. В статье уделяется внимание необходимости учета родителями и школой типов темперамента, являющихся причиной усиления негативных эмоций.

THE ROLE OF TEMPERAMENT IN THE FORMATION OF NEGATIVE EMOTIONS ADULTS

ABSTRACT

Special importance of temperament in the formation of negative emotions is widele analyzed. On the basis of these analysis neqative emotions qenerating neqative trends in adolescents mental development and their impoving are searched. In particular, neqative emotions that lead to the development of the characteristics of cholera and melancholic types are updated.

Therefore, the types of temperament developing neqative emotions in children taking into account in the family and school are particularly noted.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 13 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur

MÜASİR DÖVRDƏ YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRDƏ İNTERNET ASILILIĞININ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sənubar Məmmədova

*ARTPI psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
hüseynli_s@mail.ru*

Açar sözlər: *İnternet asılılığı, zorakılıq qurbanı, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, informasiya açlığı, internet fenomeni, kompüter oyunları asılılığı, virtual hörümçək toru, kompüterdən patoloji istifadə*

Ключевые слова: *Интернет-зависимость, жертва насилия, духовно-нравственные ценности, информационный голод, интернет-феномен, зависимость от компьютерных игр, виртуальная паутина, патологическое пользование компьютером.*

Key words: *Internet addiction, the victim of violence, moral values, acute shortage of information, internet phenomenon, computer games addiction, web-net, pathological use of computers*

Məqalədə müasir dövrdə yeniyetmə və gənclərdə İnternet asılılığının sosial-psixoloji məsələləri araşdırılır. Dövrümüzdə yeniyetmələr arasında İnternet asılılığı problemi aktual olduğundan bu məqalədə problemin qarşılıqlı təsir prosesində internet addiksiyanın yeniyetmələrin şəxsiyyətindəki dəyişikliklərin istiqamətləri ilə bağlı məsələ qoyulmuşdur. İnternetdən asılılıq sin-

dromu – İnternet addiksiya asılı hərəkət tərzı kimi tədqiq olunur. Addiksiyanın əlamətləri, bu əlamətlərin öyrənilməsində xarici və yerli tədqiqatçıların araşdırmaları analiz edilir. Yeniyetmə və gənclərdə qlobal şəbəkənin yaratdığı asılılığın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və bu asılılığın onların psixikasına mənfi təsiri, bu təsirin aradan qaldırılması üsulları araşdırılır.

GİRİŞ

XXI əsrdə həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində ciddi dəyişikliklər baş verir. Bunlar isə kompleks şəkildə insanların psixikasına, qarşılıqlı münasibətlər sisteminə əsaslı təsir göstərir. Baş verən köklü dəyişikliklər içərisində İnternet, sosial şəbəkələr,

ondan istifadə xüsusi yer tutur. Bu isə insanların ondan asılılığını demək olar ki, qaçılmaz faktora çevirir.

Amerika psixoloqu S.Xarrisin maraqlı bir deyimi var: “Qorxulu orası deyil ki, vaxt gələcək, kompüter insan kimi fikirləşəcək, qorxulu olan odur ki,

vaxt gələcək, insanlar kompüter kimi düşünücək”[8]. Deyəsən son onilliklər yeni kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə S.Xarrisin həyəcanla söylədiklərinin əlamətləri görünməyə başlayıb, çünki elektron poçt, İnternet, rəqəmsal televizor həyatımıza davamlı şəkildə daxil olaraq ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrini ikinci planda qoymuşdur. Cəmiyyətin hər bir üzvünün, eləcə də böyüyən nəslin

yararlana biləcəyi informasiyanın həcmi dəfələrlə artmışdır. İnternet vasitəsilə müxtəlif informasiyalarla böyüməkdə olan gənc nəslin şüuru ilə manipulyasiya etmək çox yüksək həddə çatıb. İnsanları daha çox təşvişə salan, belə informasiyalara nəzarətin olmadığı elektron KİV-lərin və İnternet məkanının böyüyən nəslin mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasına göstərdiyi çox pis təsirdir [9].

İNTERNETDƏN ASILILIQ SİNDROMU

İnkişaf edən texnologiya və internet şəbəkəsinin sürətlə yayılması insanları yeni bir problemlə qarşı-qarşıya qoyub: “İnternet addiksiya”, İnternet asılılıq.. Mahiyyətinə görə İnternet asılılıq sindromu, addiksiya tibbi – psixoloji pozğunluğun bir növü olub, dünya psixoloqlarının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Əslində addiksiya (lat. addictus – borclarına görə qul olmağa məkum edilmiş), narkomaniyadan da geniş asılılıqdır. Asılı hərəkət tərzini belə təzahür edir: Siz onu idarə edə bilmirsiniz, daha çox o sizi idarə edir. Hiss edirsiniz ki, onu etməkdən, onu götürməkdən, onun tələb etdiyi kimi hərəkət etməkdən başqa çıxış yolumuz yoxdur. Həyatınızda bu və ya digər vərdiş elə kök salır ki, sizin üçün hiss edilməz olur. Daha güclü effekt əldə etmək üçün siz onu get-gedə daha çox edirsiniz. Sıxıntı, tənhalıq,

fiziki əzab və s. kimi xoşagəlməz hisslər ürəyinizə damanda siz müntəzəm olaraq onu edirsiniz. Hiss edirsiniz ki, onun köməyi olmadan siz həyatı problemlərinizin öhdəsindən gələ bilmirsiniz. Siz, həyatınızın çox hissəsini onunla mübarizədə keçirə bilərsiniz. Siz heysiyyatınızı itirir, ruhən zəifləyirsiniz. Sizin bütün həyat tərzinizin (ailə, karyera, dostlar), fiziki və mənəvi sağlamlığınızın dağılma təhlükəsi yaranır. Nəticədə, o bəzilərini öldürür. Addiksiyaya, kimyəvi və emosional asılılıq, o cümlədən də qarşılıqlı asılılıq daxildir. Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatının (ÜST) təyinatına görə kimyəvi asılılıq, ruhi, bəzən də somatik vəziyyətdir.[4] Emosional asılılıq isə azartlı vəziyyət kimi təzahür edir ki, digər asılılıqlardan fərqli olaraq bu zaman fəaliyyət göstərmək arzusu, kəskin aclıq və yaxud da

susuzluq kimi həyatı əhəmiyyət kəsb edir və insanı tamamilə ələ alır. Bu patoloji emosional tələbatı təmin edərkən, addiktdə zövq və yüngüllük hissi əmələ gəlir. Adduksiyanın 5 mərhələsini göstərmək olar [13]:

1. İnsan, öz psixi vəziyyətini nisbətən asanlıqla dəyişdirə biləcəyi bir vasitə aşkar edir.
2. Çətin anlarda o, adəti üzrə bu vasitədən istifadə edir.
3. Addiktiv davranış onun bir hissəsi olur və bu tənqid edilə bilməz.
4. Addiktivlik şəxsiyyətin həyatını tamamilə əhatə etməyə başlayır.
5. Psixika və orqanizmdə bioloji proseslər dağılır.

İstənilən qeyri-kimyəvi asılılıq kimi İnternet asılılığı, müəyyən davranış formasından asılı olaraq davranış həvəsinin və emosional asılılığın fenomenini kimi təzahür edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, asılılıq aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələndirilir:

- **Miqdarı artırmaq:** İnternetdə keçirilən vaxt artır.
- **Davranış formasının dəyişməsi:** İnternet fəallığı real həyat formasını əvəz etməyə başlayır.
- **Ləğvetmə sindromu:** İnternet fəaliyyətindən kənarda emosional vəziyyətin pisləşməsi baş verir [4].

Problemin öyrənilməsində xarici və yerli praktika

Xarici ölkələrdə internet asılılığı 20 ildən artıqdır ki, öyrənilir. İlk dəfə

bu termin, pozğunluq halı kimi 1995-ci ildə amerikalı doktor Ayven Qoldberq tərəfindən təsvir edilmişdir. Qoldberqin məqsədi bu pozğunluq halının rəsmi psixiatrik standartlara daxil edilməsi olmamışdır, onun təklif etdiyi təsvir psixoaktiv maddələrdən sui-istifadə etməklə bağlı pozğunluğun təsvirinə əsaslanırdı. Kompüter asılılığını ilk tədqiq edərək (1980), onu “texnoelita xəstəliyi” adlandıran ingilis psixoloqu M.Şotqanın söylərinə baxmayaraq məhz Qoldberqin tədqiqatları sayəsində 1998-ci ildən İnternet – addiktologiya psixoloji problem kimi qəbul olunmağa başlanmışdır. Qoldberq bu pozğunluğun aşağıdakı əsas əlamətlərini göstərmişdir [19]:

- İnternetdən istifadə xəstəlik yaranan mənfi stress vəziyyəti və ya distress yaradır;
- İnternetdən istifadə fiziki, psixoloji, şəxsiyyət, iqtisadi və ya sosial statusa xələl gətirir.

Sonralar bu növ asılılığa həsr olunmuş elmi işlərin sayı getdikcə artmışdır ki, burada da müxtəlif psixoloji məktəb və cərəyanların nəzər nöqtələrini qeyd etmək olar. Amerika psixoloqu K.Yanq tərəfindən bu növ asılılığın başlıca ilkin şərtləri və inkişaf mərhələləri müəyyən edilmişdir. Onun mərkəzində üç səviyyəli model işlənilib hazırlanmışdır ki, bu da internetə bağlılığı izah edirdi.

A.Qoldberq və K.Yanq tərəfindən internet asılılığının diaqnostik meyarları tədqiq edilmişdir. Doktor M.Orzak internet asılılıq üçün səciyyəvi olan fiziki və psixoloji əlamətləri ayırd etmişdir. M.Qriffits tərəfindən isə əsasən oyun asılılığı əsasında internet asılılığının formalaşma imkanları öyrənilmişdir. R.Devids internetdən patoloji istifadə edilməsinin koqnitiv-hərəkət modelini təklif etmişdir[18].

Rusiyada isə A.E.Voyskunski bu asılılığın təyini üçün öz meyarlarını işləyib hazırlanmışdır. V.D.Mendeleviç internetdən asılı şəxsiyyətlərin tipini araşdırmışdır. V.A.Loskutova tərəfindən, rusdilli əhali arasında internet istifadəçilərinin kultural xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. A.E.Jiçkina, A.Y.Yeqorov, N.A.Kuznetsova, E.A.Petrova, İ.V.Çudova və başqa tədqiqatçılar tərəfindən internetdən asılı istifadəçilərin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir[16]. Rus alimi Korolenkoya görə addiktiv davranış, destruktiv davranışın bir növü olub, öz psixi vəziyyətini müəyyən mədələrin qəbulu vasitəsilə realıqdan uzaqlaşmağa və yaxud müəyyən əşyalar və ya aktiv fəaliyyət növləri üzərində diqqətini cəmləməyə cəhd etməkdə təzahür edir ki, bu da intensiv emosiyaların inkişafı ilə müşayiət olunur. İnternet şəbəkəsindən, kompüter oyunlarından asılılıq alkoqol

və ya narkotik asılılıqdan heç də təhlükəsiz deyil, çünki uşaqların və yeniyetmələrin hələ möhkəmlənməmiş psixikasına məhvedici təsir edir. Bir sıra alimlər öz tədqiqatlarında sübut etmişlər ki, beyinin bütün neyrokimyəvi sistemlərini və orqanizmin psixofiziki proseslərini əhatə edən, həmçinin mərkəzi sinir sisteminin (MSS) disfunksiyasına gətirib çıxaran addiksiyanın müxtəlif növləri uşaqların və yeniyetmələrin inkişaf prosesinə çox güclü təsir edir[12]. Gent Universitetindən olan belçikalı alimlərin məlumatlarına görə isə, kompüter addiksiyası, öz növbəsində, beyində müəyyən sinir bağlantılarının fəaliyyətdən qalmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, Internetdən asılı şəxsiyyətlərin psixoloji xüsusiyyətləri, eləcə də İnternetdən asılılığın profilaktikasının daha effektiv istiqamətləri kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Respublikamızda bu asılılığın araşdırılması və onunla mübarizə sahəsində Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş, Dəmirçiyeva M.D. və başqalarının çox əhəmiyyətli tədqiqatlarını qeyd etmək olar. İnternet asılılığının daha geniş anlamda açıqlamasını verən Əliquliyev R.M., onu “eskapizm” (ing. escape – qaçmaq, uzaqlaşmaq) termini ilə ifadə etmişdir. Belə ki, müasir fəlsəfədə bu termin vasitəsi ilə insanların, cəmiyyətin reallıqlardan uzaqlaşaraq, illüziyalar,

fantaziyalar aləminə qapılması ifadə olunur [5].

Yeniyyətlərdə global şəbəkənin yaratdığı asılılığın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri:

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyyət-mə dövrü insanın sonrakı həyatına təsir göstərən mühüm mərhələdir. Belə ki, bu dövr orqanizmin, həmçinin bütövlükdə şəxsiyyətin də yetkinləşməsinə və formalaşmasına əhatə edərək, əsas həyatı dəyərlərə, hər şeydən əvvəl isə öz sağlamlığına münasibəti müəyyən edir. Məhz buna görə də İnternetin addiktiv potensiala malik olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılır. Bu sahədə tanınmış tədqiqatçı Pitsburq Universitetinin profeessoru Kimberli-Yanqın fikrincə İnternetdən asılılıq aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir [7]:

- İnteraktiv və pornoqrafik təsvirlərin asan əldə edilməsi, əlyə-tərliliyi.
- Fərdi nəzarət və ötürülən informasiyanın anonimliliyi.
- Şüuraltı səviyyədə on-line ünsiyyətə inam yaradan daxili hisslər.

Kimberli Yanq aşağıdakı dörd əlaməti göstərir [19]:

- E-maili (elektron poçtu) tez – tez yoxlamaq istəyi;
- İnternetə növbəti dəfə çıxışı daim gözləmək;

– İnsanın İnternetdə həddən ziyadə vaxtını keçirməsi barədə ətrafdakıların şikayəti;

İnsanın İnternetə həddən artıq pul xərcləməsindən ətrafdakıların şikayəti.

Meyarların daha geniş inkişaf sistemini Ayven Qoldberq araşdırıb, onun fikrincə kompüter asılılığının ümumi cəhətləri bir-birləri ilə sıx əlaqəli olan bir sıra səciyyəvi psixoloji və fiziki əlamətlərdən ibarətdir [7]:

Psixoloji əlamətlər:

1. Kompüter arxasında yaxşı əhval-ruhiyyə və ya ruh yüksəkliyi;
2. Dayana bilməmək;
3. Kompüter arxasında keçirilən vaxtın mütamadi olaraq artırılması;
4. Ailəyə və dostlara qarşı etinasızlıq;
5. Kompüterdən kənarda boşluğun, ruh düşkünlüyünün, əsəbililiyin hiss edilməsi;
6. İşə götürənə və ya ailə üzvlərinə öz fəaliyyəti barədə yalan danışmaq;
7. İşdə və ya təhsildə problemlər.

Fiziki əlamətlər:

1. Karpal kanal sindromu (əzələlərin uzun müddət gərginləşməsi ilə əlaqədar əllərdə sinir gövdələrinin tunel zədələnməsi);

2. Gözlərdə quruluq;
3. Miqren tipli başağrıları;
4. Bel ağrıları;
5. Qeyri-müntəzəm qidalanma, qida qəbulu vaxtının ötürülməsi;
6. Şəxsi gigiyenaya laqeydlik;
7. Yuxunun pozulması, yuxu rejiminin dəyişilməsi.

Kimberli Yanq bu asılılığın beş əsas kateqoriyasını təyin edir [18]:

1. Kiberseksual. “Böyüklər” üçün interaktiv ünsiyyət otaqlarından və ya kiberpornoqrafiyadan asılılıq.
2. Kibermünasibətlər. Real dostları və ailəni əvəz edə bilən ünsiyyət otaqlarında, interaktiv oyunlarda və konfranslarda yaranmış dostluq münasibətləri.
3. Həddən ziyadə şəbəkəyə cəlb edilmə. Şəbəkə qumar oyunlarına cəlb edilmə, interaktiv hərraclardan və şəbəkə vasitəsi ilə ticarət etmə vəziyyətindən ibarətdir.
4. İnformasiya ilə həddindən artıq yüklənmə. Veb-saytlara həddən artıq girmə və baza məlumatlarında axtarışlar.
5. Kompüter asılılığı. Əsasən uşaqlar və yeniyetmələr arasında kompüter oyunlarından və ya proqramlaşdırmadan həddindən ziyadə istifadə.

Deməli, İnternetdən, kompüterdən patoloji istifadə yeniyetmələrdə

kompüter oyunları asılılığı kimi psixi pozğunluq yaradır. Kompüter oyunları asılılığı bütün dünyada ciddi bir xəstəlik kimi qəbul olunur. Çünki, oyun asılılığı insanı real həyatdan uzaqlaşdırır. “Forbes” jurnalının “DFC Intelligence” araşdırma şirkəti ilə birgə hazırladığı 2011–2012 illərinə dair hesabatı görə, dünyada ən çox oynanılan oyunlar bunlardır: League of Legends, World of Warcraft, Minecraft, Heroes of Newerth, Diablo III, Battlegrounds, MapleStory, Starcraft II, World of Tanks, Call of Duty: Modern Warfare. Ümumilikdə bu oyunlardan birincisi 13 milyard saat, sonuncu isə 127 milyon saat oynanıb [22].

Statistikaya görə, Avropa ölkələrində kompüter oyunları oynayanlar gün ərzində təxminən, 12-15 saat kompüter başında olurlar. ABŞ-ın Harvard Universitetinin apardığı araşdırmanın nəticəsi hər 100 nəfərdən 40-nın bu oyunlardan istəsə də əl çəkə bilmədiyini göstərir. Son 10 ildə yaponiyalı gənclərin böyük bir hissəsi kompüter oyunları səbəbi ilə otaqlarına qapanıblar. Hazırda 300 mindən çox yaponiyalı gənc otaqlarından yalnız axşam yeməyi vaxtı çıxırlar. Küçəyə isə ayda bir, o da çox vacib bir şey olsa çıxan belə gənclərlə yanaşı 10 ildir otağından çıxmayan daha ağır vəziyyətdəki xəstələr də var. Bu tip insanlara “hikikomori” deyilir

(hikikomori – yaponca mənası geri çəkilmək, əlini atəyini çəkmək deməkdir). Belə insanların çoxu günün 20 saatını oyun oynamağa ayırır. Yaponiyada hikikomoriləri ictimai həyata qaytarmaq üçün xüsusi təşkilatlar qurulub[16]. Çində oyun asılılığı olan yeniyetmə oyunda qiymətli olan qılıncını oğurladığı üçün başqa bir oyunçunu öldürmüşdü. Bu hadisədən sonra Çin hökumətinin qərarı ilə online yoxlama sistemi vasitəsi ilə 3 saatdan çox oynanılan oyunlar irəliləmir, əksinə geriləyir. Araşdırmalara görə, getdikcə geniş kütlə arasında populyarlıq qazanan kompüter oyunları, 11-35 yaş aralığında olan insanlara daha çox təsir edir, belə ki, onlar gündə 20 saata yaxın oyun oynayırlar...[21]

Beləliklə, kompüter asılılığı asılılığın bütün növlərinə malikdir və hamı üçün ümumi olan meyarlara uyğun gəlir: kompüter arxasında vaxtını keçirdiyinə görə mühüm işlərə laqeyd yanaşma, əhəmiyyətli insanlarla münasibətlərin pozulması, hərəkətlərini insanlar pisləyən zaman özünəqapanma və bu davranışa xas olan əsəbilik, günahkarlıq hissi və ya narahatlıq, bu xüsusiyyətləri uğursuz dəf etmək cəhdi [3].

Qlobal kompüter şəbəkəsinin mənfi təsirlərindən biri də şübhəli məzmunla malik müxtəlif məlumatların yayılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki,

yeniyetmələrin psixi və ya fiziki sağlamlığına birbaşa təhlükə yaradan məhz belə informasiyalardır. Belə ki, onlar cəmiyyətdə mənəvi-psixoloji mühit yaradır; cinayət mühitinə şərait və psixi xəstəliklərin artmasına zəmin yaradır. Yeniyetmələr qlobal şəbəkənin malik olduğu təhlükəni görmürlər. Dünya statistikasına müəyyən etmişdir: 8-15 yaş arası 10 uşaqdan 9-u şəbəkədə pornoqrafiya ilə qarşılaşır, təxminən 17%-i qadağan edilən resurslara daxil olur və təxminən 5,5%-i orada gördüklərini həyatda sınaqdan keçirməyə hazırdırlar [22].

Pornoqrafiya, pirotexnika, suisid, bu və ya digər narkotik vasitələrin təsirini müzakirə edən saytlar mövcuddur. Buradan yeniyetmələrin sağlamlığına təhlükəli olan aludəçilik yarana bilər.

Çatlarda və digər saytlarda təhlükəli insanlarla tanışlıq. Statistika görə bu ən böyük riskdir. Yeniyetmələr radikal siyasi qruplar, satana təriqətləri kimi onlar üçün arzuolunmaz qruplara daxil ola bilərlər.

Qumar oyunlarına cəlb edilmə. Hətta adi oyuncaqlar belə uşağın vaxtının çoxunu almaqla, onu dərstdən və sakit istirahətdən ayıra bilər, psixi və fiziki sağlamlığına düzəldilə bilməyəcək ziyan vura bilərlər.

Ümumiyyətlə, yeniyetmələrin İnternetə getmələri texnologidən çox, psixoloji-pedaqoji və sosial prob-

lemidir. Psixoloqların rəyinə görə anonimlik və qadağaların olmaması gizli komplekslərdən azad olmağa gətirib çıxardır, yeniyetmələri öz davranış tərzlərini dəyişməyə, özlərini daha sərbəst hiss etməyə və hətta bəzi mənəvi sərhədləri aşmağa sövq edir[22]. Çox vaxt virtual hörümçək o qədər toruna bürüyür ki, uşaq və yeniyetmələrin ondan xilas olmağa gücləri qalmır. Onlar üçün kompüter oyunları və ya İnternetdən istifadə real həyata çevrilir, aktiv ictimai fəaliyyəti, hobbi və yaradıcılığı, həmyaşıdları ilə söhbəti əvəz edir.

Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki A.M.Novikov gənc nəslin psixikasının məruz qaldığı təhlükədən öz ciddi narazılığını bildirərək belə hesab edir ki, KİV-in(burada İnternetin) gənc nəslin psixikasına təsiri atom bombasının partlayış gücünə bərabərdir və informasiya yayımının mənfi nəticələrinə görə məsuliyyət məsələsini ön plana çəkir [14].

Beləliklə “İnternet asılılığı” – heç nə ilə qarşısı alınması mümkün olmayan İnternetdən istifadə etmək arzunu təsvir edən termindir. Son vaxtlar mütəxəssislər arasında “kompüterdən patoloji istifadə” anlayışı da məşhurlaşmışdır ki, bu da kompüterin peşəkar və ya təhsil maraqlarından çıxaraq informasiya əldə etmək mənbəyinə, eləcə də insanlarla əlaqə qurmaq vasitələrinə xidmətini ifadə edir [16].

İnternet asılılığının yeniyetmə şəxsiyyətin psixikasına mənfi təsiri

Yeniyetməyə İnternetə daxil olmağı qadağan etmək mümkün deyil, lakin ondan savadsız və məntiqsiz istifadə etmək nəticəsində yaranan mənfi halların qarşısını almaq bizim əlimizdədir, bunun üçün ona özünü şəbəkədə düzgün aparmağı öyrətmək lazımdır. Asılılığın həll edilməsinin ən sadə və mümkün üsulu – digər asılılığın əldə edilməsidir: sağlam həyat tərz, canlı təbiətlə ünsiyyət, şəkil çəkmək kimi yaradıcılıq və tətbiqi məşğuliyyət bir qayda olaraq insanı asılılıqdan xilas edir.

Virtual məkan ən azı yeniyetmənin inkişafına və onun dünyagörüşünə ciddi təsir göstərə bilər, maksimum isə onun sağlamlığına, hətta həyatına təhlükə yarada bilər. Buna görə də, istənilən say İnternetin uşaqlar üçün daha təhlükəsiz olmasına yönəlməlidir [10].

Psixoloqların rəyinə görə, yeddi yaşnadək uşaqlarda, eləcə də 12 yaşnadək yeniyetmələrdə virtual və real dünyalar çox vaxt eyni olur, buna görə də onlar birincisi, kompüterin ekranında gördükləri ilə ekrandan kənar, həqiqətdə baş verənləri ayırd edə bilmirlər; ikincisi, kifayət qədər təhsilli olmadıqlarından xeyri-şərdən ayıra bilmirlər, nəticədə bu cür həddi-buluğa çatmamışlar özlərini kompüter qəhrəmanları, eləcə də

“mənfi personajlar” kimi aparmağa başlayırlar[15]. Qlobal şəbəkədə olan yeniyetmə özünü həddi-buluğa çatmış kimi qələmə verə bilər ki, bunu real həyatda etmək olduqca çətin və adi həyatda onun üçün çətin olan fəaliyyət növlərinə çıxış əldə edə bilər: auksionlarda iştirak etmək, şübhəli maliyyə sövdələşmələri bağlamaq, müəyyən etik-əxlaqi normalardan kənar həddi-buluğa çatmışlarla şəbəkə ünsiyyətinin aparıldığı yerlərə daxil olmaq və s. Bundan əlavə, həddi-buluğa çatmamış uşaq valideynlərindən “gizli” İnternet vasitəsilə virtual qumar oyunlarında iştirak edə, bu əyləncələrə ailə büdcəsindən küllü miqdarda pul sərf edə bilər [11;15].

Uzun müddət virtual ünsiyyətə aludə olan yeniyetmələr canlı ünsiyyətin nə olduğunu yaddan çıxarır və canlı söhbətdə aqressiv, kobud və bəzi hallarda cinayətə meyilli olurlar. Bu cür aqressivliyi respublikamızda da bəzi yeniyetmə və gənclər arasında müşahidə etmək olar. Bakının Xətai rayonu ərazisində internet klubda iki yeniyetmənin çatda etdiyi mübahisə üstündə bıçaqlanması ilə həyatını itirməsi, müxtəlif vaxtlarda eyni səbəbdən bir neçə analogi hadisənin baş verməsi internet-asılılığının cəmiyyətimiz üçün nə qədər təhlükəli olduğunu göstərir [17].

Yeniyetmə dövrü, psixi inkişafın çox çətin dövrünə aiddir. Kəskin ötü-

şən psixi dönüş, onun son dərəcə mürəkkəbliyi və ziddiyyətliyi ilə səciyyələndirilir. Yaş fiziologiyasında böhran dövrləri inkişafın normal gedişinin pozulmasının mümkünüyü baxımından nəzərdən keçirilir, psixologiyada isə təsirlərin formalaşmasına yeniyetmənin həssaslığı baxımından yanaşılır. Sabit dövrlərdən fərqli olaraq, böhranlı dövrlər inkişafın dönüş nöqtələridir ki, bu zaman nisbətən qısa vaxt çərçivəsində şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm dəyişikliklər baş verir [6]. Məlumdur ki, bu yaş dövrünün ən mühüm psixoloji anı özünüdərk etmə hissidir. Məhz bu zaman yeniyetmə, real münasibətlər zəminində özünü “böyük” hiss edir. Beləliklə, yeniyetmə yaşın psixoloji xüsusiyyətləri, şəraitlərin kompleksi, ilk növbədə ictimai şəraitlə və yeniyetmənin həyat tərz, onun tərbiyəsi və praktiki fəaliyyətinin xüsusiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu dövrdə yeni fəaliyyət növünün axtarışı baş verir. Yeniyetmənin həyatında hansı fəaliyyətin aparıcı olmasından asılı olaraq, internet asılılığı, münafişəli davranış, xroniki ruh düşkünlüyü, virtual fəzanın real həyata üstün tutulması, sossiumda uyğunlaşma çətinlikləri, kompüter arxasında keçirilən vaxta nəzarət qabiliyyətinin itirilməsi, internetdən istifadə imkanının olmaması səbəbindən narahatlıq hissi kimi bir sıra

psixoloji problemlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Yeniyetmə, İnternetdən istifadə edərək, “fikirləşmək” və “öyrənmək” cəhdinin əvəzinə “axtarışı” üstün tutur. Yeniyetmələrin çoxu açıq etiraf edirlər ki, valideynləri tərəfindən qadağan edilmiş saytlara tez-tez girirlər. Belə ki, onlarda icazəsiz hər şeyi əldə etmək xülyası əmələ gəlir. Bu, cəzasızlıq insan haqqlarının pozulmasına gətirir. Lakin cəzasızlıq xülyası tələ ola bilər və real həyatda ciddi fəsadlar yaradaraq mənəviyyatın qiymətdən düşməsinə gətirib çıxara bilər. Beləliklə də İnternet addiksiyanın şəxsiyyətin dəyişməsində mənfi rolu, demək olar ki, danılmazdır [6].

Yeniyetmənin uşaq dünyasından böyüklərin dünyasına, bir sosial roldan digərinə keçid prosesi çətin və ziddiyyətlidir. Onun uyğunlaşma, həyat fəaliyyətinin müxtəlif strukturlarına integrasiya səyləri, onu öz həyat modelinin axtarışına, öz sosial, professional, şəxsi müqəddəratını təyin etməyə vadar edir. Hər hansı bir qrupla, toplu ilə eyniləşdirmə, yeni sosial şəraitlərə uyğunlaşma zərurəti əmələ gəlir. İnternet addiksiyası meyilli yeniyetmələrin şəxsi xasiyyətlərində, onlarda yeni duyğuların axtarışını qeyd etmək olar ki, bu da bir sıra səbəblərlə səciyyələndirilir [1]: Yüksək dərk etmə əsasları, yeniliyə həvəs, müasir texnologiya-

nın tətbiqinin nadir imkanlarını dərk etmək, ünsiyyət və əyləncələr, yaradıcı işin yerinə yetirilməsində, o cümlədən də müxtəlif yeniyetmə problemlərinin həllində və s. sərbəstlik göstərmək [2]. Addikt yeniyetmə kompüter personajının roluna girməyə, özünün virtual “Mən”ini əldə etməyə çalışır, çünki “virtual Mən” uyğunlaşma problemindən azaddır, o güclü, ağıllı və çevikdir, onun silah, pul əldə etməyə imkanı var ki, bunun köməyi ilə virtual aləmdə istədiyini ala bilər və s. Oyunu yenidən başlamaqla asanlıqla həyata gətirilə bilən virtual qəhrəmanından fərqli olaraq o, real(fani) həyatda heç də güclü və varlı deyil. Bu baxımdan, virtual reallıqdan çıxış, fəvqəlinsan rolundan özünün adı insan vəziyyətinə qayıdışı deməkdir ki, bu da yeniyetməni heç də qane etmir. Kompüter qəhrəmanının gözü ilə virtual aləmə baxan yeniyetmənin özünü həmin qəhrəmanla müqayisə etməsi, yanlış uyğunlaşma problemini gücləndirir, insanın həyəcanını artırır ki, bu da ruh düşkünlüyü və depressiya yaradaraq əhval ruhiyyənin dəyişilməsinə təsir göstərir [16].

Beləliklə, kompüter oyunlarından asılı yeniyetmənin emosional psixi vəziyyətində ruh düşkünlüyünün üç əsas mümkün səbəbini ayırmaq olar [21]:

1. Kompüter oyunlarına tam tələbatın olması və eyni zamanda

bu tələbatın tam təminatının qeyri-mümkünlüyü.

2. Addikt yeniyetmələr tərəfindən şüurlu surətdə kompüter oyunlarına aludə olmağın praktiki olaraq faydasız olduğunun və, nəticə etibarı ilə, psixoloji

asılılıq səbəbindən bu həvəyə son qoymağın mümkünsüzlüyü ilə yanaşı özünün də faydasızlığının subyektiv təəssüratı.

3. “Real Mənlə” “Virtual Mənin” uyğun gəlməməsi nəticəsində özünə qeyri-adekvat münasibət.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yeniyetmənin asudə vaxtlarında nə ilə məşğul olması, boş vaxtını necə təşkil etməsi gələcəkdə onun şəxsi keyfiyyətlərini, tələbatlarını, dəyərlərinin yönümünü, dünyagörüşünün formalaşmasını, ümumilikdə isə onun cəmiyyətdə mövqeyini irəlicədən müəyyən etməyə imkan verir. Son illərdə bir neçə məktəbdə 7–11-ci sinif şagirdləri üzərində, ayrı-ayrı siniflərdə K.Yanqın asılılıq testləri əsasında apardığım müşahidələr, anket-sorğular bir daha sübut edir ki, problem geniş miqyas (65%) almışdır. Və bu göstəricinin ölkəmiz üçün hansı miqyasda olduğunu ehtimal etmək çətin deyil... İnternet vasitəsilə yeniyetmənin hələ möhkəmlənməmiş psixikasına çoxlu mənfi təsirlər təsir göstərir. Zorakılıqla dolu amansız kompüter oyunları; süjetləri qətl və terror üzərində qurulmuş müasir filmlər; faydalı saytlarla yanaşı, həm də təhlükəli saytlarla dolu olan İnternet yeniyetməyə mənfi təsir göstərir. Yeniyetmələr, İnternetdə olarkən çox böyük təhlükə ilə

qarşılaşırlar, çünki onlar böyüklərə nisbətən üzərlərinə gələn böyük informasiya axını süzgəcdən keçirmək qabiliyyətinə malik deyillər, məhz buna görə də onlar ən müdafiəsiz auditoriyanı təşkil edirlər. Kompüter mədəniyyətinin aşılınması, istifadəçilərin özlərini tərbiyələndirməsi İnternetdən asılılıqdan ən yaxşı dərmandır. Beləliklə, qlobal şəbəkələrdə yaranmış mühit böyüyən nəşildə mənfi psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Sözsüz ki, müasir şəraitdə yeniyetməni şəbəkə resurslarından istifadədən təcrid etmək mümkün deyil və bu heç düzgün də deyil. Lakin, kompüter şəbəkələrinin mənfi informasiya təsirini neytrallaşdırmaq üçün yollar aranmalıdır. Bu prosesdə xüsusi rolu ailə oynamalıdır. Yeniyetmələrin İnternetdə qalmalarını təhlükəsiz etmək üçün istənilən avadanlıqdan: onların kompüterindən, noutbukundan, planşetindən və ya smartfonundan şübhəli saytlara daxil olmanı bloklaşdı-

ran və mənfə, “təhlükəli” informasiyalara aparən bannerlərin, istinadların, təsvirlərin qəflətən görünməsini qadağan edən xüsusi operatorların yaradılması məqsədəuyğundur. Xaricdə bu praktika mövcuddur və “Valideyn nəzarəti” adlanır və istifadəçilərə baza üzrə bir neçə milyon saytı filtrləşdirərək (siyahı daima yenilənir) tam şəkildə İnternetdən istifadə etmək, keyfiyyətli kontentə çıxış əldə etmək imkan verir [20].

Və nəhayət, İnternet asılılığı “Psixi pozğunluq üzrə diaqnostik və

statistik vəsait” adlı beynəlxalq ensiklopediyada (DSM-IV) “gələcəkdə də öyrənilməsi tövsiyə edilən” psixi pozğunluq halı kimi xarakterizə edildiyindən problemin öyrənilməsi və həlli yollarının tapılması mühüm məsələlər sırasındadır [23].

Beləliklə, bütün dünyada öyrənilən İnternet asılılığı və onun yeni-yetmə gənclərə təsiri probleminin ciddiliyi ölkəmizdə də bu sahədə tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat:

1. **Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смылова О.В.** Интернет: воздействие на личность. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского (Москва: Можайск - Терра, 2000, 431 с.)
2. **Старшенбаум Г.В.** Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей, М.: Когито-Центр, 2006, 1 – 2.с.; 367 с.
3. **Dubinina T.M.** Uşaqlar İnternetdə / T.Dubinina // Təhsildə İKT. 2008, № 14. Səh. 4-5
4. **Егоров А.Ю.** Нехимические зависимости, СПб: Речь, 2007, 190 с.
5. **Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş.** İnformasiya asılılığı problemi və onlarla mübarizə yolları. Ekspress-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası, Bakı: “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2009, 62 səh.
6. **Фельдштейн Д.И.** Возрастная и педагогическая психология. Избранные психологические труды. - М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2002. - 432 с.
7. **Young K.S., Rodgers R.C.** The Relationship Between Depression and Internet Addiction / CyberPsychology & Behavior, 1(1), pp. 25-28, 1998
8. **Харрис Ричард.** Психология массовых коммуникаций. - 4-е изд. - Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК: НЕВА; Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. - 448 с.

9. **Kuzina, S.V.** (RAQS). KİV-in gənclərin mədəni prioritetlərinin formalaşmasındakı rolu / S.V.Kuzina // Hökumət. - 2007. - № 8.
10. **Qinzburq E.** Kompüter bədbəxtlik gətirəndə / Eleonora Qinzburq // Rusiyada təhsil. - 2006. - № 11. - S.5
11. **Leviskaya A.A.** Övladınız və reklam Moskva 2011, S.19
12. **Мелешко В.Н.** Компьютерные игры и Интернет-зависимость / В. Н.Мелешко// ИКТ в образовании. - 2007. - № 6. - С. 4-8.
13. Под редакцией Менделевича В.Д. Руководство по аддиктологии, СПб: Речь, 2007, 768с.
14. **Novikov A.M.** “Allahım, məni dəli olmağa qoyma...” // Xalq təhsili / Novikov A. – 2005. -№ 5. S. 238.
15. **Panov S.A.** “İnternet-asılılıq: səbəb və nəticələr” / S.A.Panov // Müəllim. – 2007. - №5. – S.63.
16. **Voyskunskiy A.Y.** İnternetdən asılı olaraq psixologiyanın aktual problemləri // Psixoloji jurnal, 2004, т. 25, № 1, s. 90-100.
17. “Azərbaycanda internet və onun sosial-psixoloji aspektləri” <http://vugar-hagverdiyev.blogspot.com>.
18. Issues for DSM-V: Internet Addiction Jerald J. Block M.D. <http://ajp.psychiatryonline.org>
19. <http://netaddiction.com/>
20. <http://od-edu.com/> Jurnal «Audiotoriya»
21. <http://az.wikisource.org/>
22. <http://www.forbes>
23. <http://allpsych.com/disorders/dsm/>

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРНЕТ- ЗАВИСИМОСТИ У ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ

АБСТРАКТ

В данной работе поставлен вопрос о направлениях изменения личности подростка, у которого в процессе взаимодействия с Интернетом развивается психологическая зависимость, интернет аддикция - зависимость. Проблема Интернет – зависимости среди подростков является актуальной в настоящее время. В статье исследуются социально-психологические вопросы интернет-зависимости в современной эпохе у подростков и молодежи. Интернет -аддикция исследуется как форма зависимого поведения. Признаки аддикции; в целях изучения этих призна-

ков анализируются работы зарубежных и местных исследователей. Ведутся исследования по выявлению инструментов борьбы с социально-психологическими признаками зависимости подростков и молодежи от глобальных сетей, отрицательного воздействия этой зависимости на их психику и разработка методов ее устранения.

TEEN AND YOUTH INTERNET ADDICTION AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ISSUES

ABSTRACT

The question of the directions of teenager's personality change, the psychological dependence of which develops in the course of interaction with the Internet, the Internet dependence – an addiction is put in the present work. The problem of the Internet dependences among teenagers is actual now. The article examines the social and psychological issues of Internet addiction in the modern era in adolescents and young adults. Internet addiction is studied as a form of addictive behavior. Traits of addiction; the works of foreign and local researchers are analyzed in order to study these traits. Researchs are conducted to identify tools to combat social-psychological features of teens and adolescents dependence from global networks, the negative impact of this dependence on their mental health and development of methods to address it.

Thanks to favorable psychological climate school high-level management that can be formed.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 1 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cavid Əliyev

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail:ca_eliyev89@yahoo.com*

Açar sözlər: şəxsiyyət, qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı münasibət, tələbə, davranış, ünsiyyət, fəaliyyət, təhsil

Ключевые слова: личность, взаимодействие, взаимоотношения, студент, поведение, общение, деятельность, образования

Key words: personality, interference, the mutual, relations, student, behavior, intercourse, activity, education

ANNOTASIYA

Məqalədə ali təhsil müəssisələrində qarşılıqlı münasibətlərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, müəllim-tələbə münasibəti yalnız müəllimlərin peşəkarlığından yox, daha çox şəxsi keyfiyyətlərindən, nüfuzundan asılıdır. Tələbələrə aparılan anket sorğusunun təhlili göstərdi ki, intellektual səviyyə ilə şəxsi keyfiyyətlərin vəhdət təşkil etdiyi müəllimlərə tələbələr daha hörmətlə yanaşırlar. Yüksək intellekti olub, lakin tələbələrə ünsiyyət qurmağı bacarmayan müəllimləri tələbələr o qədər də bəyənmişlər.

Məqalədə eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətdə temperament tipinin rolu öyrənilmişdir. Məlum oldu ki, bu sahədə hər bir temperament tipinin özünəməxsus müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Bununla belə pedaqoji fəaliyyət üçün daha yaradıcı olanı sanqvinik və fleqmatik temperament tipləridir.

Məqalədə müəllimin fəaliyyətində üzləşdiyi neqativ cəhətlər araşdırılmış, onların təsnifatı aparılmışdır. Ali təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə prosesinə, qarşılıqlı münasibətlərə təsir edən amillər üzə çıxarılmışdır.

PROBLEMİN QOYULUŞU

Psixoloji ədəbiyyatda münasibət, qarşılıqlı münasibət, qarşılıqlı münasibətlər anlayışlı geniş təhlil olun-

muş, onun təsnifatı verilmişdir. Eyni zamanda göstərilmişdir ki, bu münasibətlər cəmiyyət həyatında baş ve-

rən dəyişikliklərdən asılı olaraq zaman-zaman dəyişir.

Bir sıra psixoloqlar (B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn, A.V.Petrovski, V.N.Myashev və b.) münasibəti idrak fəaliyyəti ilə vəhdətdə götürürlər. Bununla bağlı S.L.Rubinshteyn yazır: "Psixi hadisələrlə bağlı olan obyekt bir qayda olaraq fərdin tələbat və maraqlarında öz əksini tapır, təsir gücündən asılı olaraq onda emosional-iradi münasibət yaranır" (1,s.7)

Digər qrup psixoloqlar (Q.M.Andreyeva, Y.L.Kolominski, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə və b.) münasibəti sosial-psixoloji kontekstdə araşdırır, fəaliyyət, ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqə və təsir kimi xarakterizə edirlər. Xarici ölkə psixoloqları (K.Levin, Y. Tomas, E.Erikson, L.Festinger və s.) bu problemi qrup effekti, əməkdaşlıq, konformizm və s. aspektlərdə araşdırmışlar.

Müasir dövrdə qarşılıqlı münasibətlər sistemində insanın özünü təqdim edə bilməsi çox vacibdir. Bu, xüsusilə idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olanlara daha çox aiddir. Rəhbərlik edən şəxs ilk növbədə özünün güclü və zəif cəhətlərini bilməli, daxili imkanlarını, potensialını düzgün və obyektiv şəkildə qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Müasir dövrdə ali məktəblərdə müəllim və rəhbər işçilərdən daha geniş fəaliyyət göstərmək tələb olunur. Müəllim indi yalnız

bilik və informasiyalar vermək funksiyasını yerinə yetirməklə məhdudlaşa bilməz.

Müəllim nüfuzu inteqral xarakter daşıyır və özündə peşəkarlıqla yanaşı kollektivdə nüfuz qazanmağı, qarşılıqlı münasibətlər qurmağı, şəxsiyyət kimi nüfuz sahibi olmağı birləşdirir. Onun nüfuzu daha çox şəxsiyyəti və öz peşəsinin mahir bilicisi olmaqla ölçülür. Başqa sözlə, müəllimin nüfuzu üç tip pedaqoji bacarığın yüksək inkişafı və vəhdəti nəticəsində formalaşır.

Bura aiddir: fənnini bilmək, kommunikativ və qnostik qabiliyyətlərə malik olmaq.

Müəllim nüfuzunun göstəriciləri ilə aşağıdakılardır:

Müəllimin özünüqiymətləndirməsi ilə tələbələrin onu qiymətləndirməsi arasındakı nisbət.

Mürəkkəb və ziddiyyətli informasiya və məlumatları düzgün təhlil etmək, mürəkkəb pedaqoji və həyati situasiyalardan ləyaqətlə çıxmaq.

Biz, tədqiqatımızda ilk növbədə tələbələr, eləcə də müəllim yoldaşları arasında nüfuz qazana bilən və nüfuz qazana bilməyən müəllimlərin kompleks xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə çalışdıq. Məlum oldu ki, nüfuz qazanan müəllimlərdə müşahidəçilik, tələbələrinə hörmətlə yanaşa bilmək, onların sosial və intellektual fəaliyyətini stimullaşdırmaq,

çeviklik, pedaqoji qərarların qəbulunda şablonçuluqdan qaçmaq, ünsiyyət qurmağı bacarmaq və bundan zövq almaq kimi keyfiyyətlər vardır. Nüfuz qazana bilməyən müəllimlər üçün avtoritar ünsiyyət, monoloji ünsiyyət, tələbələrinə hörmətlə yanaşa bilməmək, onların nəliyyətlərini qiymətləndirə bilməmək kimi keyfiyyətlər xarakterikdir.

N.V.Kuzmina, M.K.Tutuşkına və b. apardıqları tədqiqatlara əsasən pedaqoji fəaliyyət üçün vacib olan aşağıdakı xüsusiyyətlərin olmasını göstərir:

1. Konstruktiv fəaliyyət. Bura təlim-tərbiyə üçün vacib olan materialların seçilməsi, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dinamik inkişafı təmin etmək;

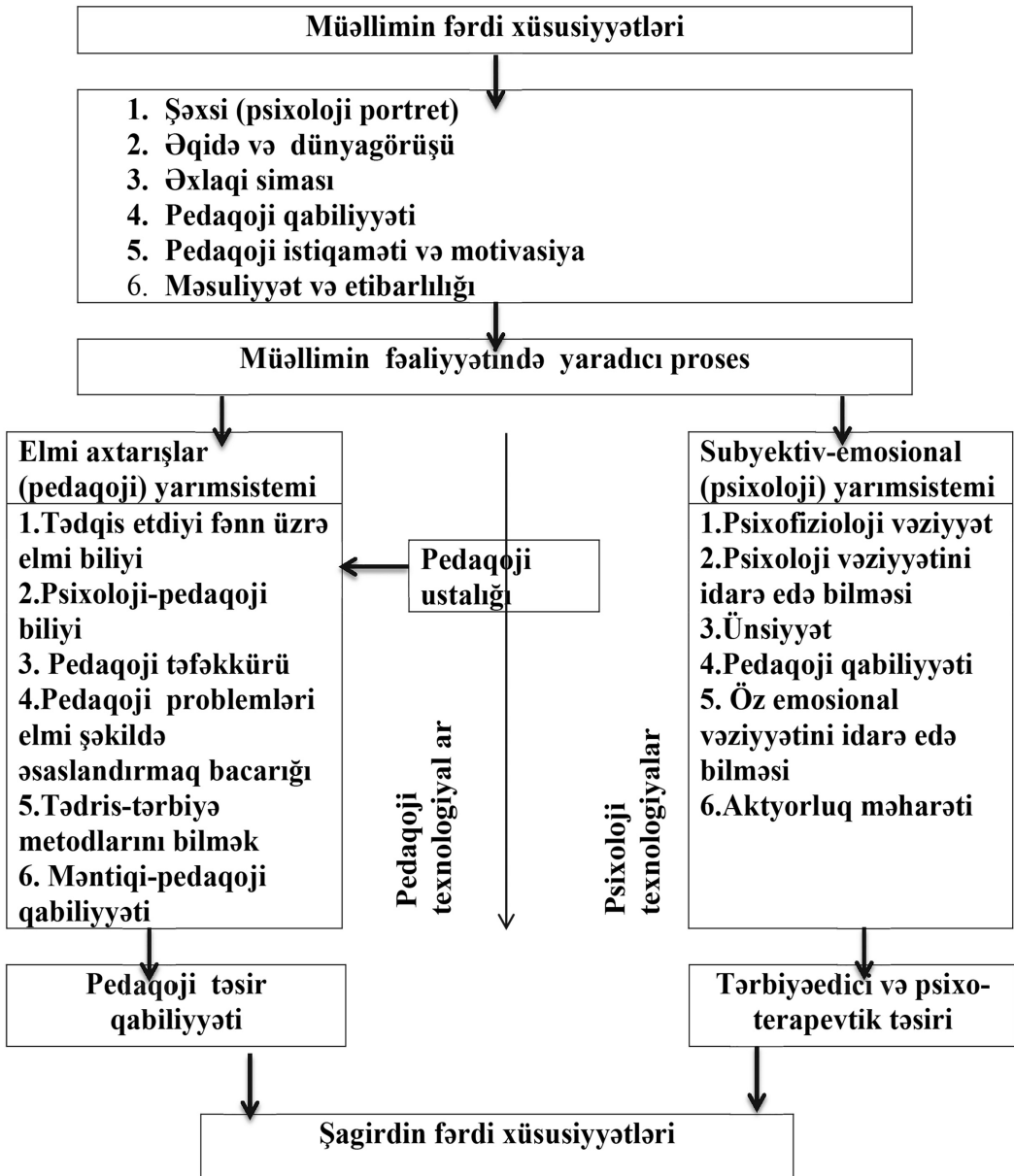
2. Təşkilatçılıq qabiliyyəti. Bura öz davranışını idarə edə bilmək, öz fəaliyyəti ilə şagirdlərin fəaliyyətini uzlaşdırmaq, şagirdlərin fikir, maraq və meyllərini nəzərə ala bilmək;

3. Kommunikativ fəaliyyət. Bura müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti, qarşılıqlı münasibətlər, pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti aiddir;

4. Refleksiv fəaliyyət. Bura müəllimin özünün pedaqoji fəaliyyətini təhlil etmək və adekvat qiymətləndirmək, özünü dərk etmək, davranışını tənzim edə bilmək, özünü təsdiq etmək və s. aiddir (2, s.7). M.K.Tutuşkına pedaqoji fəaliyyətin psixoloji modelini aşağıdakı kimi verir.

Şəkil: № 1.

Pedaqoji fəaliyyətin psixoloji modeli

Tədqiqatlar və bizim apardığımız müşahidələr pedaqoji fəaliyyətdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərən çətinlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir:

- özünün fərdi xüsusiyyətlərini, şəxsi keyfiyyətlərini və pedaqoji fəaliyyətini düzgün təhlil edib qiymətləndirə bilməmək;
- tələbələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini başa düşməmək və nəzərə almamaq;
- yoldaşları və tələbələrlə ünsiyyət qura bilməmək;
- özünün psixoloji vəziyyətini idarə edə bilməmək.

Tələbələrin öz müəllimləri barədə nə düşündüyünü və onlarda hansı keyfiyyətləri bəyəndiklərini öyrənmək məqsədilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetində 150 nəfər tələbə ilə sorğu keçirdik. Sorğuya ADPU-nun 70, Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin 80 tələbəsi iştirak edirdi. Tələbələrdən 92 nəfəri qız, 58 nəfəri oğlandır.

Anket sorğusu belə idi: “Müəllimlərinizdə hansı keyfiyyətləri bəyənsiniz?” Tələbələrin verdikləri cavabların ümumi mənzərəsi belədir. Onlar müəllimlərin şəxsi keyfiyyətlərindən xeyirxahlıq, ünsiyyətçilik, həyatsevərlik, qətiyyətlik, səmimilik, tələbələri başa düşmək kimi xüsusiyyətləri

müsbət qiymətləndirirlər. Müəllimin intellektual keyfiyyətlərindən isə ağıl çevikliyi, fənnini bilmək, geniş dünyagörüşünə malik olmağı qiymətləndirirlər. Tələbələri daha çox müəllimin intellekti ilə şəxsi keyfiyyətlərinin vəhdət təşkil etməsi qane edirdi. İstənilən sahədə son hədd tələbələri qane etmir.

Yüksək intellekti olub, lakin tələbələrlə ünsiyyət qurmağı bacarmayan müəllimlər tələbələr tərəfindən aşağı qiymətləndirilir və onları “zəhlətökən” adlandırırlar. Çox danışan, hədsiz ünsiyyətçil olanları isə özlərinə yaxın bilir, lakin “sadə”, “boşboğaz” adlandırırlar.

Biz eyni zamanda müəllimlərin tələbələrdə hansı keyfiyyətləri qiymətləndirdiklərini öyrənmək məqsədilə sorğu keçirdik. Sorğu 50 nəfər müəllim arasında keçirilmişdir. Müəllimlərin cavablarında birmənalı şəkildə tələbənin intellekti qiymətləndirilirdi: ağıllıdır, qabiliyyətlidir, yaxşı təfəkkürü var, yaxşı oxuyur və s.

Eləcə də əksinə: oxumur, kütdür, dərsləri ilə maraqlanmır və s.

Tələbələrin şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı müəllimləri tərəfindən qiymətləndirmədə isə vahid mövqe yoxdur.

Tədqiqat zamanı bizi maraqlandıran məsələlərdən biri də müəllimlərin psixoloji portreti ilə bağlı idi.

Kollektivin idarə olunması işində müvəffəqiyyət qazanılması eyni

zamanda rəhbərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, temperament, qabiliyyət və xarakterindən, onların sintezindən çox asılıdır.

Psixoloqların bir çoxu hesab edirlər ki, temperament kütləvi peşələrdə, o cümlədən idarəetmədə fəaliyyətin nəticəsinə təsir etmir, yalnız prosesin gedişində özünü göstərir. Əgər bu deyilənlərə istinad etsək və nəzərə alsaq ki, idarəetmə özü prosesdir və proses özü də nəticəyə təsir edir, onda qəbul etməliyik ki, idarəetmə ilə temperament tipi arasında birbaşa bağlılıq vardır.

Temperament tipi və idarəetmə fəaliyyəti arasındakı asılılığı müəyyənləşdirmək üçün biz Turizm və Menecment Universitetində və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində 58 nəfər müəllimlə sorğu keçirdik. Sual belə idi ki, temperament tiplərindən asılı olaraq fəaliyyətləri zamanı hansı çətinliklərlə qarşılaşır, eləcə də uğur qazanırlar.

Cavabların təhlili göstərdi ki, müəllimlərdən 19 nəfəri xolerik, 22 nəfəri sanqvinik, 9 nəfəri melanxolik, 8 nəfəri fleqmatik temperament tipinə aiddir. Hər bir temperament tipinə aid olan mənfi və müsbət keyfiyyətlər müəyyənləşdirildi. Məlum oldu ki, onlardan bəziləri fəaliyyəti çətinləşdirir, digərləri asanlaşdırır.

Sorğudan da məlum oldu ki, pedaqoji fəaliyyətdə daha vacib olanı

qarşılıqlı münasibət və ünsiyyətdir. Burada isə temperament tipinin xüsusiyyətləri başlıca rol oynayır. Məlum oldu ki, pedaqoji fəaliyyətdə daha münasib olanı sanqvinik və fleqmatik temperament tipləridir. Fəaliyyətdə çətinlik törədən cəhətlər isə aqressivlik, əsəbilik, quruluq, ətalət kimi keyfiyyətlərdir.

Həyəcanlanmaq, əhval-ruhiyyənin tez-tez dəyişməsi də fəaliyyətə mənfi təsir göstərir. Sınaq olunanların özləri də göstərirdilər ki, xolerik fəaldır, enerjilidir, cəsarətlidir. Bununla yanaşı hövsələsizdir, hay-küyçüdür. Çətinliyə düşəndə onu həll edə bilir. Lakin çılğınlığı, hövsələsizliyi işə mane olur.

Sanqvinik məqsədyönlüdür, ünsiyyətçildir, liderliyə meyillidir. Problemin kollektiv həllində maraqlı deyil.

Melanxoliklər bir çox hallarda intizamın pozulmasına dözə bilmir, intizamın pozulmasını özünə qarşı edilən qərəz hesab edir. Yeni şəraitə uyğunlaşmağa çətinlik şəkir, təşəbbüs göstərmirlər.

Məlumdur ki, istənilən fəaliyyət sahəsində, o cümlədən pedaqoji fəaliyyətdə müvəffəqiyyət qazanılması kollektiv üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərindən asılıdır. Bizi tələbələrin müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətləri barədə fikirləri maraqlandırdığı üçün onlarla sorğu keçirdik. Sorğuya I kurs tələbələri cəlb olunmuşdu. Məlum

oldu ki, müəllim-tələbə münasibətləri barədə onların təsəvvürləri o qədər də geniş deyil. Sorğu keçirilən 100 tələbənin 54 nəfəri münasibətlərin yalnız təlim fəaliyyəti ilə, 35 nəfəri təlim və universitetin fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu bildirmişdir. 11 nəfər tələbə şəxsi qarşılıqlı, mənavi-psixoloji münasibətlərin, ünsiyyətin, təlim prosesində və ondan kənarda vacibliyini göstərmişdir.

“Müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətləriniz sizi qane edirmi? Sualına tələbələrin 36,0 %-i tam razı, 32,0 5-i nisbətən razı, 24,0%-i nisbətən narazı olduğunu, 8,0%-i tam narazı olduğunu bildirmişdir. Narazı olanlar müəllimlərlə yanaşı, universitetdən daha çox şey gözlədiklərini, lakin onu görmədiklərini bildirmişlər. Digər bir narazılıq onlara daha çox sərbəstlik verilməməsi, mühazirələrin cansıxıcı olması və s. ilə əlaqələndirilir.

Tələbələrlə söhbətdən məlum oldu ki, onlar müəllimlərin ilk növbədə peşəkarlığını, öz fənnini nə dərəcədə bilməsini, sonra dünyagörüşünü, biliyinin əhatəliliyini, daha sonra şəxsi keyfiyyətlərini əsas götürürlər.

Biz, müəllimə inam və onların tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi arasında asılılığın olub olmamasına diqqət yetirdik. Məlum oldu ki, tələbələr arasında nüfuzu olan müəllim-

lərin tapşırıqlarını onlar daha həvəslə və səliqəli şəkildə yerinə yetirirlər. İntizamın, qarşılıqlı münasibətlərin şüurlu şəkildə, inam, etimad əsasında qurulması tələbələrin motivasiya sferasına da təsir edir. Onlar təlimin yalnız şəxsi yox, həm də ictimai mənə kəsb etdiyini dərk edirlər.

Məktəb həyatındakı müxtəlif fəaliyyət, ünsiyyət, sosial normalar, intizama əməl olunması qaydaları idarəetmə üslubundan, kollektivdəki psixoloji mühitdən çox asılıdır. Məhz buna görə də son illərdə təhsil sistemində idarəetmə üslubu və strukturuna, onun səmərəliliyinin artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Təbii ki, bunların həyata keçirilməsi üçün müəllimdən bir sıra keyfiyyətlər tələb olunur. Bura iradə, emosiyaların idarə olunması, psixoloji gərginlik vəziyyətində özünü ələ ala bilmək, pedaqoji ünsiyyətə girə bilmək, tələbələrlə qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək və s. aiddir.

Biz müəllimlərdən müəllim nüfuzuna təsir edə bilən keyfiyyətləri ardıcılıqla verməyi xahiş etdik. Ümumi qənaət belədir:

Peşəkarlıq və öz fənnini dərinləndirərək bilmək.

- Öz fikirlərini obrazlı və anlaşılacaq formada çatdırmağa bilmək;
- Yüksək mədəniyyət və erudisiya;
- Yaradıcı təfəkkür;
- Qeyri-verbal ünsiyyət bacarığı;

- Özünün mövqeyinin olması;
- Tələbəni başa düşmək, onun müsbət və mənfi cəhətlərini bilmək;
- İnsanlara qarşı diqqətçil, səbirli, ədalətli və xeyirxah olmaq;
- Çətin vəziyyətdən baş açmaq və ondan çıxmağı bacarmaq;
- Səliqəli zahirli görünüş.

Biz eyni zamanda kollektivin idarə olunmasına, pedaqoji fəaliyyətə mane ola bilən keyfiyyətlərin də verilməsini xahiş etdik. Müəllimlərin cavablarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Özündən razılıq, kobudluq, qeyri-səmimilik.
- Utancaqlıq.
- Tələbələrə qarşı ədalətsizlik, kobud rəftar.
- Pıntilik və tənbellik.
- Yersiz emosionallıq.
- Pedaqoji mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması.

Bu deyilənlərdən də göründüyü kimi, pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin şəxsi keyfiyyətləri ilə peşəkarlığı vəhdət təşkil etdikdə, uğur qazanmaq mümkündür.

İstər qarşılıqlı münasibətlər, istərsə də auditoriyanın idarə olunması baxımından müəllimlər bir sıra hallarda arzuolunmaz situasiya ilə üzləşir və ya onlarda güclü emosional gərginlik yaranır.

Müəllimlərlə apardığımız sorğuya əsasən, onların çətinlik, həyəcan və qorxularının səbəbini iki qrupa ayırmaq olar: xarici və daxili faktorlar. Xarici faktorlara tələbələrin davranışı, onların və rəhbərliyin münasibəti, daxili faktorlara isə ünsiyyət qura bilməmək, komplekslərin olması, utancaqlıq, yüksək özünüqiymətləndirmə və s. aiddir.

M.K.Tutuşkina müəllimlərin qorxu və çətinliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Tələbələrin müəllimə qarşı biganəliyi.
2. Müəllimin dediklərini tələbələrin qəbul etməməsi.
3. Tələbələrin öz işləri ilə məşğul olması.
4. Tələbə sayının auditoriyada çoxluğu.
5. Gülünc görünə bilmək.
6. Rəhbərlik tərəfindən tənqid olunma bilmək.
7. Tələbələrlə optimal məsafə yaratma bilməmək və gülüş hədəfinə çevrilmək.
8. Tələbələrin inam və etimadını doğrulda bilməmək.
9. Tələbələrə lazım olan informasiyanı verə bilməmək
10. Auditoriyada sakitlik və diqqət mərkəzində olmaq.
11. İfrat dərəcədə məsuliyyət hissi.
12. Bəyənilə bilməmək qorxusu (2, s.18).

Aydındır ki, göstərilən bu qorxu faktorlarının hamısı heç də bir müəllimdə olmur. Deyilənləri nəzərə ala-

raq, biz müəllimlərin qorxu və çətinliklərinin təsnifatını apardıq və onu aşağıdakı cədvəldə veririk.

Cədvəl 1

Müəllimlərin qorxu və çətinliklərinin təsnifatı

Xarici faktorlar	Daxili faktorlar
1. Tələbələrin davranışı ilə bağlı səbəblər: tələbələrin müəllimə qarşı etinasızlığı, intizamın pozulması, yersiz sualların verilməsi, aktiv şəkildə mənfi münasibət, auditoriyadan çəkinmək. 2. Rəhbərliklə bağlı səbəblər: cəzalandırmadan çəkinmək, nüfuzdan düşmək.	1. Ünsiyyət çətinliyi. 2. Düzgün başa düşülməmək və qəbul olunmaq, gülünc görünə bilmək. 3. Kommunikativ ünsiyyət qura bilməmək. 4. Uğursuzluğa düşə bilmək. 5. Şəxsi keyfiyyətlərdən irəli gələn çətinlik. 6. Özünün peşəkarlığına inanmamaq, qeyri-standart situasiyalarda özünü itirmək. 7. Özünün zahiri görünüşündən irəli gələn narahatlıq 8. Özündən razılıq

Qarşılıqlı münasibətlərdə gərginlik yaradan problemlərdən biri də formal yanaşmadır. Belə ki, bir çox hallarda rəhbər hesab edir ki, o, kollektivə yox, kollektiv ona uyğunlaşmalıdır. Bəzən də əksinə olur. Rəhbər kollektivə az etimad göstərir və hər bir işi özü yerinə yetirməyə çalışır. Problem yarandıqda isə daha çox avtoritar idarəetməyə üstünlük verir və bu da gərginliyi artırır. Təbəçiliyində olanlara “Başa düşdünüz-mü?” – deyər müraciət edir.

Qarşılıqlı münasibətlərdə, xüsusilə pedaqoji kollektivin idarə olunmasında nə pozitiv, nə də neqativ

münasibət və ünsiyyət qurulmadıqda psixoloji mühit daha gərgin olur. Belədə müəllim, eləcə də digər rəhbər işçilər davranış strategiyasını tez-tez dəyişməli olur. Müəllim çalışır ki, auditoriya ilə münasibəti normallaşdırsın. Bu alınmadıqda təzyiq üsuluna əl atır və bu artıq münasibətlərin pozulmasıdır. Qrupla qarşılıqlı münasibətdə nəhayət müəllim çalışır ki, bəzi şeyləri “görməsin, eşitməsin”.

Biz tələbələrə müəllimlərdə qiymətləndirdikləri və görmək istedikləri keyfiyyətləri yazmağı təklif etdik. Sorgunun nəticələrinin təhlili aşağıdakı kimidir:

Zahiri görünüş və davranış. Özü-nü necə aparır, auditoriyaya necə daxil olur, mimikası, jesti, qeyri-verbal ünsiyyəti. 37.2% tələbə müəllimi bu xüsusiyyətinə görə bəyənir və ya bəyənmir.

Müəllimin birinci mühazirəsi. Nitqi, emosionallığı, materialı necə şərh edə bilməsi, tələbələrə münasibəti. 34% tələbə bu xüsusiyyəti qeyd edir.

Tələbələrə qarşı münasibəti. Tələbələrə qarşı diqqətcildir, tələbkardır, onlarla dil tapa bilir. 17% tələbə bu xüsusiyyəti göstərir.

Fənnini yaxşı bilir, yüksək intellektə malikdir. Bu xüsusiyyəti 8.5% tələbə qeyd edir. Göründüyü kimi, tələbələri daha çox müəllimin onlarla qarşılıqlı münasibəti maraqlandırır.

İstər qarşılıqlı münasibətlər, istər

tələbələrin sosial fəallığının artırılması, istərsə də idarəetmə prosesinin səmərəli təşkili baxımından aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

- idrak fəallığını artıran, eləcə də tərbiyəedici tədbirlərin keçirilməsi;
- təlim materiallarının düşündürücü olması;
- dünyagörüşünün və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərin keçirilməsi;
- tələbələrin psixi sağlamlığını, şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirən praktik işlərin görülməsi;
- ixtisasla bağlı fundamental biliklərin verilməsi.

NƏTİCƏ

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, pedaqoji kollektivin idarə olunması, qarşılıqlı münasibət və ünsiyyətin qurulması, təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyi ilk növbədə, pedaqoji mədəniyyətdən və psixoloji biliklərdən asılıdır. Hər bir müəllim, rəhbər işçi özünün və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq fəaliyyətini o istiqamətdə qura bilərsə, istər münasibətlər, istər fəaliyyət, istərsə də şəxsi nüfuz qazana bilmək baxımından uğur qazanacağına ümid bəsləyə bilər.

Ali təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə prosesinin daha da səmərəli idarə olunması onun düzgün planlaşdırılmasından, bütün vasitələrin vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsindən və onların şəxsiyyətin inkişafına nə dərəcədə təsir etməsindən çox asılıdır.

Təlim-tərbiyə prosesinin gedişi, onun nəticələri vaxtaşırı təhlil olunduqda, cəmiyyətin tələbləri baxımından şəxsiyyətin formalaşması diqqətdə saxlanıldıqda gələcək mütəxəssislər onlara lazım olan keyfiyyətləri təlim prosesində qazana bilərlər.

Təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunması idarəedənin özündə müəyyən keyfiyyətlərin olması ilə şərtlənir. İlk növbədə söhbət pedaqoji hazırlıqdan gedir. Pedaqoji-psixoloji hazırlıq kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin, müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. **Рубинштейн С.Л.** Проблемы общей психологии. 2-е изд. М. : Педагогика, 1976, 416 с.
2. Практическая психология для преподавателей М.: Филинь, 1997, 328 с.
3. **Петровски А.В.** Личность. Деятельность. Коллектив. М.: Политиздат, 1982, 225 с.
4. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
5. **Əlizadə Ə.Ə.** Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MUTUAL RELATIONS
IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

ABSTRACT

The article deals with socio-psychological features of mutual relations in higher educational institutions. It is shown that student-teacher relations depend on not only the teacher's professionalism, but also his or her personal qualities and authority. The results of blank inquiries pointed that the teachers whose intellectual level equals with personal qualities are mostly respected by students. However students don't like those teachers who have high intellect but less capacity to get on well with students. Similarly the article surveyed the roles of temperament types in the pedagogical activity. It turned out that in this field each temperament type has unique positive and negative points. Nevertheless the most creative temperament types are sanguine and phlegmatic for the pedagogical activity. Besides it investigated and classified negative points that teachers meet. The factors which influence educational processes and mutual relations in higher educational institutions were revealed.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются социально-психологические особенности взаимоотношений в высших учебных заведениях. Показано, что взаимоотношения преподаватель-студент зависят не только от высокой квалификации преподавателя, но в большой степени от его личностных характерных особенностей и занимаемого положения. Анализ анкетного опроса, проведенный со студентами, выявил, что студенты в большей степени уважают тех преподавателей у которых интеллект и личностные качества выражены в биде единого целого. Студенты не так уж ценят преподавателей, обладающих высокими интеллектуальными навыками, но не способных строить с ними хороших взаимоотношений.

В статье одновременно представлены исследования типов темперамента в педагогической деятельности. Было выявлено, что данной области для каждого темпераментного типа имеются своеобразные как положительные так и отрицательные черты. Однако исследования провели к тому, что для педагогической деятельности в большей степени пригодны сангвиники и флегматики.

В статье исследованы негативные стороны педагогической деятельности и проведена их классификация. Были выявлены факторы, влияющие на процессы обучения и воспитания, а также на взаимные отношения в высших учебных заведениях.

Məqalə ADUP-nun Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.İ.Əliyev, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN QRUP MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TEMPERAMENT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏSİRİ

Turanə Hüseynova,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu

E-mail: turan_hseynova@yahoo.com

Açar sözlər: *fərdilik, münasibət, qrup münasibəti, qrup işi, birgəfəa-liyyat, əməkdaşlıq, temperament tipi, temperament xüsusiyyəti*

Ключевые слова: *индивидуальность, отношение, работа в команде, сотрудничества, тип темперамента, особенности темперамента*

Key words: *personality, attitude, team attitude, team work, cooperation, temperament type, characteristics of temperament*

Məqalədə qeyd edilir ki, münasibət özündə insanın fərdi quruluşu və sosial amillərlə şərtlənən bir sıra xüsusiyyətləri birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər sırasında temperament tipinin də özünəməxsus yeri vardır. Temperament tipinin münasibətlərə təsiri kiçikyaşlı məktəblilərin qrup münasibətlərində də özünü göstərir. Bu təsir ilk növbədə şagirdlərin birgə fəaliyyəti zamanı müstəqil qruplaşmada təzahür edir. Bundan başqa, şagirdlər tərəf müqabilin seçilməsi bir sıra amillərə görə dəyişir: müəllimin

verdiyi tapşırığın xüsusiyyəti, onun həllində tətbiq ediləcək üsullar, verilmiş müddət, tapşırığın xarakteri və s. Şagirdlərdə yaranan əminlik hissini də temperament tipi ilə əlaqəsi burada təhlil edilir. Bununla yanaşı, məqalədə bəhs edilən məsələlər sırasında müəllimin temperament tipinə görə şagirdlərə münasibəti də vardır. Aydın olur ki, onun şagirdlərə yanaşması kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılıqlı münasibətlərindən də yan keçmir. Özlərinin qrup seçimlərində şagirdlər müəllimin rəyini nəzərə alırlar.

GİRİŞ

Psixologiya elmində tədqiq edilən bir çox anlayışlar kimi “münasibət” anlayışı da ilk növbədə özünün mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. O özündə insanın hərəkət, davranış, kommunikativ bacarıq, əxlaq normaları

çərçivəsində münasib qaydada həyata keçirilən proses olub çoxsahəli quruluşa malikdir. Burada ayrı-ayrı insan subyektlərinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, sosial rolları, onların yaşadığı ictimai mühitdə mövcud olan iqtisadi

münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi, vəhdəti cəmləşir.

Münasibət, bir tərəfdən insanın başlanğıc xüsusiyyəti, fərdiliyi, temperamenti, digər tərəfdən sosial təcürübəsi, ailə mədəniyyəti və sosial-

laşması nəticəsində formalaşır. Yəni, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, tələbatlar, davranış tərz, motiv və məqsədlər, yönəlişlik qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasının əsasında durur.

PROBLEMİN İŞLƏNMƏ DƏRƏCƏSİ

Psixikanın inkişaf səviyyəsinə, sosial mühitin tələblərinə, şəraitinə, fərdin tələbatlarının ödənilmə səviyyəsinə uyğun olaraq münasibətlər daim yeniləşir və dəyişir. Psixoloji inkişafın yalnız müəyyən mərhələsində insan davamlı münasibət qura bilir. Səmərali, hər iki tərəfi razı salan münasibət sosial əlaqələr sistemində özünəməxsus yer tutur. İnsan münasibətləri bu əlaqələrdə baş verən ünsiyyət prosesində reallaşır (1, 156).

V.N.Myasişevə görə, münasibət - insanların bir-birini qavramasının və dərk etməsinin mühüm sahələrindəndir. Bu problem özündə fizioloji və sosial amillərlə yanaşı daha çox psixoloji amilləri birləşdirir. Ünsiyyət vasitəsilə reallaşan qarşılıqlı münasibətlər “sosial persepsiya” yolu ilə nizamlanır (2, 4). Mütəxəssislər (R.S.Nemov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.F.Ovçinnikov, V.S.Qonçarov və b.) münasibətlərin inkişafında, həmçinin, arxetipik və stereotipik təsirlərin də qarşılıqlı münasibətlərə təsirinin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayırlar.

A.İ.İlina əminliklə bildirir ki, münasibət tərəflərin sosial yönümü kimi özünü göstərir. Bu baxımdan, insanların qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin öz dövrünün ictimai-iqtisadi münasibətlərindən qaynaqlanır. Hər bir tarixi-ictimai mərhələdə münasibət özünəməxsus məzmun kəsb edir (3, 73).

Münasibətlər insana xarici aləmin obyekt və hadisələrinin yalnız zəhəri deyil, həm də mahiyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı verir. O, insanların sosial mühitin müxtəlif sahələrinə seçici və şüurlu əlaqələrinin bütöv bir sistemini ifadə edir. Bu kontekstdə, münasibətlərin səmərali olması üçün mühitin gerçəkliklərinin dərk edilməsi, hadisələr arasındakı səbəb nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi lazım gəlir. Bütün bunlar son nəticədə insana yaşadığı cəmiyyətdə sosial bələdləşmə imkanı verir. O, öz davranışını normalara uyğun şəkildə nizamlaya bilir.

Ə.Ə.Əliyev hesab edir ki, ayrı-ayrı fərdlərin qarşılıqlı münasibətləri ümumilikdə cəmiyyətin sosial-psixoloji mühitini müəyyənləşdirir. Belə

ki, qəbul olunmuş faktdır ki, fərd digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərlə tənzimlənən ünsiyyət və birgə fəaliyyət prosesində formalaşaraq inkişaf edir, şəxsiyyətə çevrilir (4, s. 96).

Aparıcı proseslərin dəyişməsi ilə yaranan yeni münasibət tipi bir insan qrupunun digər insan qrupu ilə münasibətində də dəyişmə yaradır. Burada qruplararası münasibətlərin tənzimlənməsindəki ənənəvi meyarlar yeniləri ilə əvəz olunaraq bütövlükdə hüquqi-iqtisadi-mənəvi baxmadan tənzimlənir. Belə yenidənqurulma prosesi psixoloji gərginliklərlə, konfliktlərlə, qarşıdurmalarla müşayiət olunur. Təşkilatların, qrupların idarə edilməsində yeni metodların, məsələn iqtisadi yeniliklərin tətbiqi zamanı ləngidici amillər də meydana çıxır. Real şəraitdə qruplararası münasibətlərin dinamikasının dəyişməsi cəmiyyətin bütün sahələri ilə eyni tərzdə getməsə də onları birləşdirən kifayət qədər ümumi cəhətlər vardır.

Məktəb qruplarındakı qarşılıqlı münasibətlər də belə mürəkkəbliklər fonunda qurulur. Şagirdin yaşı nə qədər böyükdürsə, münasibətlərin məzmunu da bir o qədər çoxşaxəlidir. Bununla belə, hər bir yaş qrupunda şagird subyektlərinin qarşılıqlı münasibətləri fərqli xüsusiyyətlərə və quruluşa malikdir. Məsələn, biz II si-

nifdə təhsil alan fleqmatik tipli, eyni şəxsiyyət tipinə malik şagirdlə VII sinifdə oxşar fərdi quruluşa malik olan şagirdlərin münasibətlərinin eyni məzmunu malik olmasına əmin deyilik. O cümlədən, bir sinifdə təhsil alan eyni temperament tipinə malik olan həmyaşıdların da başqaları ilə eyni qaydada münasibət qurduğunun az-az şahidi oluruq. Burada fərqlər özünü göstərir, lakin elə oxşar cəhətlər vardır ki, təhsil prosesində onlara istinad edərək şagirdlərin diferensiasiyasını apara, onlara oxşar metodika, üsul və vasitələrlə fərdi yanaşa bilirik.

Kiçik məktəbli yaş dövründə uşaqlarda qrup münasibətlərinin formalaşmağa başlaması onların aparıcı fəaliyyəti olan təlim prosesində baş verir. Təlim fəaliyyəti zamanı şagirdlər özünü həm təlim prosesində, həm də həmyaşıdlarla birgə fəaliyyətdə nizamlayaraq müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. Kiçik məktəblilərin qrup münasibətlərinin formalaşdırılması sinif rəhbəri tərəfindən kollektivçilik tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilir. “Hələ ənənəvi təhsildən bizə məlumdur ki, kollektivçilik anlayışının mənası – insanın qrup marağını şəxsi marağından üstün tutmasıdır. Burada sosial identiklik şəxsi identiklikdən daha üstün olmaqla fərdi mədəniyyətdən fərqli olaraq konformizm – müsbət, eqoizm – mənfi keyfiyyət kimi qəbul edilir (5, 219).

Bir sıra mütəxəssislər (Lomov, Nebilisın, Myasişev, Teplov və b.) bu qənaətdədir ki, insanın fərdiliyi ilə bağlı olanlar ontogenezin yuxarı qatlarına doğru getdikcə zəifləmir, əksinə, mühit faktorları önə çıxır. Burada mexanilki təsirlər axtarmaq doğru deyil. Bu baxımdan, genetik və mühit faktorlarının təsirinə qarşı baş verən bu dəyişmələrin mənbəyi hazırda tədqiqatçılar (E.İ.Şeblanova, M.A.Xolodnaya, İ.P.Şkuratova) tərəfindən insanın koqnitiv quruluşunda axtarılır. “Əgər ontogenezin ilk dövrlərində (uşaqlığın I və II mərhələsində) insanın fərdi quruluşu tam dolğunluğu, orijinallığı ilə üzə çıxırsa, şəxsiyyətin formalaşmasının daha mükəmməl mərhələsi hesab olunan yeniyetməlikdə bu quruluşun nizamlanması koqnitiv sistemlə bağlıdır” (6, 45).

İnsanın fərdiliyi psixologiyada geniş tədqiq edilmiş problemlərdən biri olsa da, bu sahədəki elmi araşdırmaların ilk müəlliflərinin (A.Adler, R.Kettel, J.Piaje, D.B.Ananyev, B.S.Merlin, V.İ. Teplov və b.) gəldiyi nəticələr (əsəb proseslərinin qüvvə və mütəhərriklikdən, yüngüllük və cəldlikdən başqa bir-birinə dinamik təsir göstərmək, tənzimləmək və istiqamət vermək xassələrinə malik olması) haqqındakı fikirlər hazırda da psixologiyada dəyişməz olaraq qalır. Psixologiyanın hələ ilkin laborator araşdırmalarında bu fərqlər

bədənin böyük və kiçik motor hərəkətlərindən incə psixofizioloji mexanizmlərə qədər bütün sahələrdə qeydə alınmışdır. İlk onilliklərdə bu problem, sadəcə olaraq, “fərdi fərqlər” mahiyyəti daşıyırdı. Son illərin tədqiqatlarında isə ona daha əhatəli – davranışın fərdiliyi, fəaliyyətin fərdiliyi, fərdi üslub, fərdi qabiliyyətlər və d. aspektlərdən yanaşılır.

Tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, ünsiyyət zamanı kiçikyaşlı məktəblilərdin biri-birinə münasibəti onların temperamentinə uyğun olaraq dəyişir. Nəticədə bu onların ünsiyyət dairəsinin ya genişlənməsinə, fəal ünsiyyətdə təmsil olunduğu həmyaşıdların sayının daha çox olmasına, ya da ünsiyyətin məhdudlaşmasına, bir çox xüsusiyyətlərinə görə ünsiyyət subyektlərinin seçilməsinə, qarşılıqlı anlamada çətinliklərə gətirib çıxarır.

Digər bir fakt temperament tipinin reaktivliyi ilə bağlıdır. Belə ki, ibtidai sinif müəllimləri daha çox cəld, suallara tez bir zamanda cavab verən, tapşırıqları qısa müddətdə və düzgün həll edən şagirdləri daha yüksək qiymətləndirirlər. Bu qiymətləndirmə sinifdəki şagirdlərin həmin şagirdlər haqqındakı attidyüdlərinə də təsir göstərir.

Məsələn, M.A.Xolodnaya bu sahədəki araşdırmaları ümumiləşdirərək qeyd edir ki, əldə edilmiş faktlara görə (M.A.Qulinoy), refleksivlər da-

ha çox müstəqildirlər. Diqqətdə yüksək davamlığa və mərkəzləş-məyə, eləcə də yaxşı görmə və eşitmə hafizəsinə malikdirlər. Tapşırıqların həlli zamanı əks əlaqələrdən səmərəli qaydada istifadə edirlər. Tədqiqatçılar (Qulinoy, Tumann) belə insanların sosial mühitdə daha çox dominant olduqları qənaətinədəirlər. Onlar öz səhvlərindən ehtiyatlandıklarına görə, fəaliyyətinin nəticələrinin keyfiyyətindən narahatlıq keçirirlər. Bundan başqa, bir qayda olaraq refleksivlər düzgün cavaba görə rəğbətləndirməyə (mükafatlandırmaya) az həssasdırlar. Düzgün cavaba görə impulsivlərin mükafatlandırılması onlarda növbəti cavabların ləngiməsinə səbəb olur. Bunun ardınca, mükafatlandırma zamanı impulsivlik tədqiqən azalır. Yüksək nəzarət altında daha səmərəli nəticələr əldə edən impulsivlərin əksinə olaraq refleksivlər dəqiq elmlərin öyrənilməsi zamanı nəzarət az olduqda tapşırıqların öhdəsindən daha yaxşı gəlirlər (7, 240).

Bəzi mütəxəssislər (Nebılisin, Zankov, Lomov və b.), əslində temperamentin münasibətlərdəki rolunu əminlik hissi ilə də əlaqələndirirlər. Çünki əminlik daha dərin və davamlı psixoloji fenomendir. Uşaqlıqdan başlayaraq insanlar ətraf aləmi dərk etməyə çalışırlar. Öz təcrübəsini müəyyən sistemə adaptasiya və təşkil etmək üçün insan ona uyğun məntiqi

əlaqə axtarır. Bu, uşağa mühit və başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqələrində müəyyən nəticələr əldə etməyə imkan verir. Beləliklə, uşaqda özü, əhatəsində olduğu insanlar, bütövlükdə dünya ilə bağlı müəyyən əminliklər yaranır. Sabit fikirlər, görüşlər və meyillər formalaşdıqca uşaq əminliklə ətrafında cərəyan edən hadisələrin iştirakçısı olur, münasibətlərə girir, bu münasibətlərdə öz yerini və rolunu müəyyənləşdirir, hətta başqalarının münasibətlərinə tənqidi yanaşır. Kiçikyaşlı məktəblilər 9–10 yaşlarında artıq belə tənqidi mülahizələr söyləmək imkanına malik olurlar. Onlar, hətta, öz müəllimlərini də tənqid etməkdən çəkinmirlər: “Siz ona məndən yuxarı qiymət verdiniz”, “Siz məni dərstdə durğuzmadız”, “Siz məni tələsdirirsiniz, mən də çaşıram” və s. Əlbəttə, onun mülahizələri tamamilə yanlış da ola bilər. Hər halda kiçikyaşlı məktəbli əminliklə özünün temperament xüsusiyyətləri ilə birgə formalaşmış fərdiliyinin müdafiəsinə qaxmağı bacarır. Bu halda o, özünün daxili əminliyi ilə təsdiq edilmiş informasiyaları qəbul etməyə meyil göstərir, şübhəli, əmin olmadığı informasiyalardan isə imtina edir. Bir sözlə, kiçikyaşlı məktəblidə yaranan əminlik onun fərdiliyinin (temperamentinin) davamlı xasəsi kimi çıxış edərək onu münasibətlərdə başqaları üçün tərəf müqabilə çevirir.

Kiçik məktəbli yaşı dövründə şagirdlər daha çox müəllimlə ünsiyyətə meyl edirlər. Qruplarla iş formasının üstün cəhətlərindən biri odur ki, bu zaman şagirdlər digər sinif yoldaşları ilə də əməkdaşlığa alışı, ünsiyyət qurur, fikir mübadiləsi aparır, özünün mövqə və fikirlərinə, mülhizə və dəyərləndirmələrinə, o cümlədən zövqlərinə əminliyini artırır, bu yolla öz fərdiliklərini möhkəmləndirirlər. Ənənəvi dərstdən fərqli olaraq burada dərş şagird-müəllim tipli dialoq üzərində deyil, şagird-qrup-müəllim formasında təşkil olunur. Qrup işinin səmərəli təşkili şagirdlərdə bəzi keyfiyyətlərin formalaşmasına müsbət təsir edir. Bu keyfiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- tədris materiallarını daha dərindən mənimsəyirlər;
- dərslərdə və dərşdənkənar tədbirlərdə müstəqil, yaradıcı və məqsədyönlü fəallıq nümayiş etdirirlər;
- şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq genişlənir, sıx ünsiyyət yaranır, laqeydlik aradan qalxır;
- bir-birlərini daha yaxşı başa düşür, bir-birinə hörmətlə yanaşırlar;
- özünə inam hissi güclənir, onlar öz imkanlarını daha dəqiq qiymətləndirə və özünə nəzarət edə bilirlər;

– gələcək müstəqil həyat üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnirlər.

Qruplarla iş zamanı şagirdlər qrupun uğuru naminə öz tələbatlarını, istəklərini boğmağa çalışırlar. Bu zaman onlarda özünüdərketmə daha intensiv və daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Qrup münasibətlərinə kiçikyaşlı məktəblilərin tēpmərament xüsusiyyətlərinin təsirinin daha bir tərəfi ibtidai sinif müəlliminin uşaq psixologiyası və onun fərdliyi haqqındakı bilikləridir. Bu baxımdan, ibtidai siniflərdə şagirdlərin qrupla iş bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müəllimlərin səriştəsindən çox asılıdır. Qruplarla iş forması artıq birinci sinifdən başlayaraq tətbiq olunur. Birinci sinif şagirdi üçün bu yeni fəaliyyət növüdür. Müəllimlər bunu nəzərə alaraq şagirdlərə digər bacarıqları aşıladiqları kimi, qrupdaxili birgə fəaliyyət vərdislərinə yiyələnməyi də öyrətməlidirlər.

Qrupla iş zamanı aparılan qiymətləndirmə I sinif şagirdləri üçün daha məqsədəuyğundur. I siniflərdə qruplarla iş formasından ilk dəfə istifadə edərkən qrup üzvləri müəllimlər tərəfindən təyin olunur. Bu qruplar daimi qruplar adlanır. İbtidai təhsilin sonrakı illərində də müəllimlər bu qruplardan istifadə edirlər. I sinfin başlanğıcında daimi qruplarla işləmək daha məqsədəuyğundur. Bu zaman

müəllim qruplar üzrə şagirdləri kompleksləşdirərkən elə seçimlər edir ki, qrupların səviyyəsi eyni olsun. Əks halda bir qrup ancaq güclü, digər qrup isə ancaq zəif şagirdlərdən ibarət ola bilər. Bu da şagirdlərin mövzunu lazımi səviyyədə mənimsəməsinə, qrupların fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Deyilənlər sonrakı dövrlərə aid deyildir. Bir neçə dərs qruplarının tərkibini dəyişməz saxladıqdan sonra şagirdlərdə qrupdaxili vərdişlər formalaşmış olur. Bundan sonra onların digər şagirdlərlə əməkdaşlıq etmələri üçün qrupların tərkibini dəyişdirmək lazımdır.

I siniflərlə bağlı olan tədbirlərdə də eyni zamanda belə bir fakt təsdiqlənəcəkdir. Belə olduqda əsaslı faktlar bunu sübut etməyə imkan verəcəkdir. Bu görüşlərdən keçiriləcək əsas məqam verilmiş istinadlar uyğun olan fakt və hadisələrdən ibarətdir. II sinifdən başlayaraq şagirdlərin qrupla iş bacarıqlarının formalaşdığını müşahidə etdikdən sonra müəllimlər onlara qrupları özlərinin seçmələrinə imkan yaratsalar daha məqsəduyğun olar. Bu yaşdan başlayaraq uşaqlarda özünəinam inkişaf etməyə başlayır. Məhz bu səbəbdən onlar artıq kimlərlə daha yaxşı əməkdaşlıq edə biləcəklərini müəy-

yənləşdirə bilirlər. Birinci dəfə səhv edə bilsələr də, növbəti qruplarla iş zamanı daha uğurlu seçim edə bilirlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İnsanın fərdiliyi, xüsusilə temperament xüsusiyyətlərinin münasibətdə təzahürü psixologiyada aparılan tədqiqatlarda həmişə aktualdır. Bu onunla izah edilir ki, insanlar münasibətdə yalnız fərdi düşüncə, hərəkət və icra tərzinə görə deyil, həm də onun davranışda ifadəsinə, çatdırılmasına görə də fərqlənilir. Temperament tipinin münasibətlərə təsiri kiçikyaşlı məktəblilərin qrup münasibətlərində də özünü göstərir. Bu təsir ilk növbədə şagirdlərin birgə fəaliyyəti zamanı müstəqil qruplaşmada təzahür edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin qrup münasibətlərinə təsiri zamanı uşağın fərdiliyi bütöv bir fenomen kimi çıxış etdiyindən temperamentin təsirini müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmur. Bununla belə, hesab edirik ki, mükəmməl işlənmiş metodika bu sahədə bizə dəlillər əldə etməyə imkan verə bilər. O zaman əldə edilmiş nəticə ibtidai siniflərdə kiçikyaşlı məktəblilərin qrup münasibətlərinin tənzimlənməsində temperament amilinin nəzərə alınması yollarını da müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

TƏDİQATIN METODİKASI

Bakı şəhərində yerləşən 314 sayılı tam orta məktəbin ibtidai sinif şagirdləri arasında anket sorğusu keçirilmişdir. Bu tədqiqatımız üçün hazırladığımız metodikanın tətbiqi zamanı şagirdlərin qrup üzvlərini özləri seçmələri üçün imkan verildi. Dərs şagirdlərin özlərinin seçdiyi qrup təşkil olunduqdan sonra anket sorğusu aparıldı. Anketin sullarından birində soruşulur ki, “Hansı qrupda işləmək xoşuna gəlir?”. Bu suala 23 şagirddən 18-i özü seçdiyi qrupda

işləməyə üstünlük verdiklərini qeyd etmişlər. 5 şagird, daimi qrupda işləməyə üstünlük verdiklərini bildirmişlər. Anket sorğusunun nəticələrinə görə belə bir qənaətə gəldik ki, şagirdlərin 70%-i özü seçdiyi qrupda işləməyə, 30%-i daimi qrupda işləməyə üstünlük verdiklərini bildirmişlər. Sual yaranır: “Bu seçimlərdə şagirdlərin temperament tipinin qarşılıqlı qiymətləndirmələrə, referent qrupların müəyyənləşdirilməsinə təsiri varmı?”

NƏTİCƏ

Şagirdlərlə qrup seçimlərinin səbəbləri ilə bağlı apardığımız söhbətlər, verdiyi suallar, o cümlədən, onların qrupdakı birgə fəaliyyətinin müşahidəsi bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verdi ki, heç də kiçikyaşlı məktəblilərin qrup münasibətləri bu onların temperament tipindən asılı deyildir. Bu asılılıqlar özünü bir neçə istiqamətdə göstərdi:

1. Şagirdin temperament tipinin faiz göstəriciləri daha çox fleqmatik, yaxud melanxolikə yaxındırsa, onlar operativ əməliyyatların aparılması lazım gələn tapşırıqların həllində sanqvinik və xolerik tipli həmyaşıdları ilə münasibətlərdə özlərini daha rahat hiss edir, onların köməyinə arxalanır, qrupun uğurlarına əminlik hiss edirlər;

2. Şagirddən az həcmli, lakin diqqət, mərkəzləşmə tələb edən, yazılı təqdimatlar tələb olunan tapşırıqların həllində qruplaşmalarda səbirli, sakit, təmkinli həmyaşıda daha çox güvənirlər;

3. Qrup münasibətlərinə temperament tipi ilə yanaşı xarakter və qabiliyyətlərin də təsiri olduğundan uşaqların müstəqil quruluşmalarında fikir dəyişmələri olur, onlar hansı tapşırıqlarda kimlərlə quruluşmanın daha əlverişli olmasını qərarlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər, bu halda üstünlük xarakter uyğunluğu olan həmyaşıdlara verilir.

Göründüyü kimi, kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin qrup münasibətlərinə təsirini müəyyənləşdirmək çətin prosesdir. Burada uşağın fərdiliyi bütöv bir fe-

nomen kimi çıxış etdiyindən temperamentin təsirini müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmur. Bununla belə, hesab edirik ki, mükəmməl işlənmiş metodika bu sahədə bizə dəlillər əldə etməyə imkan verə bilər. O zaman

əldə edilmiş nəticə ibtidai siniflərdə kiçikyaşlı məktəblilərin qrup münasibətlərinin tənzimlənməsində temperament amilinin nəzərə alınması yollarını da müəyyənləşdiməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. **Небылицын В.Д.** Темперамент // Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М.: Изд-во МГУ, 1982, с. 153-159.
2. **Мясищев В.Н.** О связи склонностей и способностей // Склонности и способности. Ленинград: 1962, с. 3-14
3. **Ильина А.И.** Общительность и темперамент у школьников. Пермь, 1961, 119 с.
4. **Əliyev Ə.Ə.** Qloballaşma prosesinin milli xüsusiyyətlərə təsirinin psixoloji xüsusiyyətləri // Psixol. Elm.üzrə fəl. Dok., diss.... Bakı: 2015, 145 s.
5. Эго-психология и связанные с ней направления в теории личности: Э.Эриксон, Э. Фромм, К.Хорни// Теории личности. СПб: Питер, 1997, с. 214-246.
6. **Əmrahlı L.Ş.** Fərdiliyin ontogenezi və koqnitiv üslubla əlaqəsi // Psixologiya, 2012, №4, s. 43-59
7. **Холодная М.А.** Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. СПб.: Питер, 2004, 384 с.

ВЛИЯНИЕ ТЕМПЕРАМЕНТА НА МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГРУППЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

АБСТРАКТ

В статье говорится об особенностях младшего школьного возраста, о трудностях в установлении взаимоотношений в группе. Опыт межличностных отношений с другими людьми, взрослыми или сверстниками, является фундаментом для развития личности ребёнка, становления его самосознания. Основополагающая значимость проблемы взаимоотношений детей в последнее время особенно привлекает внимание психологов и педагогов. В статье нашла свое отражение роль сверстников в адаптации. Указывается, что правильная адаптация к школе зави-

сит как от взаимоотношений, так и правильного построения учебной деятельности. Наряду с этим преподаватели оказывают основное влияние на позицию ученика в группе, установление взаимоотношений со сверстниками.

THE IMPACT OF TEMPERAMENT CHARACTERISTICS IN THE GROUP RELATIONS OF PRIMARY SCHOOLCHILDRENS

ABSTRACT

Characteristics of junior school aged period, difficulties in the field of making mutual relations in the group are discussed in the article. It is shown that, even though mutual relations start from preschool period, they reliably, systematically establish in the training–educational and mutual intercourse processes with his/her peers and adults only when the child goes to school. The school life means both new collective and change of activity form. It can lead to psychical and physical tension. Ways of solving problem are shown in the article. Firstly, it is connected with child's a little bit adaptation to the school life beginning from preschool period, secondly, game characteristic of training activity in certain time.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur

MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNUN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN CƏHƏTLƏR VƏ PEDAQOJİ PROSES DƏ ONLARIN NƏZƏRƏ ALINMASI

Çapay Quliyev,

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi

E-mail: chapay81@yahoo.com

Açar sözlər: *milli mənlilik, şüur, yeniyetmə, tərbiyə, pedaqoji proses, milli mənlilik şüuru*

Ключевые слова: *национальный идентичность, сознание, подросток, воспитание, педагогический процесс, национальное сознание*

Key words: *national identity, consciousness, teenager, upbringing, pedagogic process, national consciousness*

GİRİŞ

Müasir dövrdə milli mənlilik şüurunun inkişaf xüsusiyyətlərini şərtləndirən cəhətlərin öyrənilməsi yetişən nəslin şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hansı ki, bu cəhətlərin öyrənilməsi dövlət direktivlərinin qarşıda qoyduğu təxirəsalınmaz vəzifələrin həlli baxımından da zəruridir. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənablarının imzası ilə təsdiqini tapan “Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə dövlət strategiyası”nda əsas istiqamətlərdən biri səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması və yaxşılaşdırılması hesab olunur. Burada hər hansı bir şagirdin, xüsusilə yeniyetmələrin

bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan yetişən nəslin hər hansı bir nümayəndəsinin bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi üçün səriştəli müəllimlərin, pedaqoq və psixoloqların məqsədyönlü planlı və mütəşəkkil fəaliyyəti nəticəsi olaraq onların milli mənlilik şüurunun inkişafını təmin etmələri müasir dövrdə mühüm aktualıq kəsb edir.

Məsələnin qoyuluşu: Ona görə də yetişən nəslin nümayəndələrinin bir şəxsiyyət olaraq formalaşdırılmasına xidmət edən milli mənlilik şüurunun inkişaf xüsusiyyətlərini şərtləndirən əsas cəhətlərin öyrənilməsini məqsəduyğun hesab etdik. Milli mənlilik şüurunun inkişafını şərtləndirən cə-

hətlər çox olsada biz onları lokonik olaraq aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirdik:

- Klassik örnəklərdən öyüd-nəsihət kimi istifadə etmək;
- Dövlət rəmzlərinə hörmət və ehtiram tərbiyyəsi əsasında əxlaqı meyarları müəyyənləşdirmək;
- Dövlət rəhbərlərinə rəğbət hissinin gücləndirməklə təlim-tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsi.

Klassik örnəklərdən öyüd-nəsihət nümunəsi kimi istifadə olunması bir neçə cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, klassik örnəkləri yarıdan görkəmli simaların həyatını, yaradıb-yaşadığı dövrünü, yaradıcılığını öyrənən yeniyetmə-gənclər mənəvi cəhətdən zənginləşir. İkincisi, klassiklərin yaradıcılığında tərbiyyəvi fikirləri, əxlaqi keyfiyyətlər aşıl原因an tövsiyyələr, dəyərləri, kəlamları öyrənərək öz həyat təcrübəsində istifadə edən yeniyetmə və gənclərin mənəvi siması ilə yanaşı mənlik şüuru da inkişaf etmiş olur. Üçüncüsü, klassik örnəklər yetişən nəslin nümayəndələrinin bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini formalaşdırır. Hansı ki, formalaşan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi milli kökdən gələn signal-lar, informasiyalar milli-mənəvi dəyərlər kimi onların milli mənlik şüurunun formalaşdırılmasını təmin etmiş olur. Bəs, bütün bunları məqsəd-

yönlü və planlı olaraq həyata keçirmək üçün hansı yollardan istifadə etmək lazım gəlir? Əlbəttə ki, istər ailədə, istər sosial mühitdə, istərsə də məktəbdə yeniyetmə-gənclərin milli mənlik şüurunu formalaşdırmağa xidmət edən yollar çoxdur. Hansı ki, bu yollardan biri məktəb psixoloqu-nun klassik örnəklərdən istifadə etməklə yetişən nəslin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması üçün səmərəli tədbirlər planı hazırlamasıdır.

Həlli üsulları: Məsələn, məktəb psixoloqu klassik örnəklər içərisində XIII əsrdə yaşamış Azərbaycan xalqının görkəmli simalarından biri olan Xacə Nəsrəddin Tusinin şagirdlərin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması baxımından səciyyəvi olan tərbiyə örnəklərindən sinif saatlarında daha çox istifadə edə bilər. O, Tusinin tərbiyə örnəkləri əsasında tərtib etdiyi didaktik materialları bir və ya bir neçə abzasdan ibarət olmaqla mətn kimi hazırlayıb, həmin mətnləri kompüter texnologiyalarından, innovativ vasitələrdən istifadə etməklə şagirdlərin yaddaşına köçürür. Şagirdlər həmin mətnləri əvvəlcə eşidir sonra qarşılarındakı planşetdən oxuyurlar. Oxu başa çatır və nəhayət sinif lövhəsinin üstündə quraşdırılan innovativ görüntülər lövhəsində görürlər. Məktəb psixoloqu öyüd-nəsihət xarakteri daşıyan mətni söhbət kimi təhlilə cəlb edir.

Öyüd-nəsihət xarakterində olan bu söhbətlərin təhlili və müzakirəsi zamanı onun “Milli mənlilik şüuru-muzu inkişaf etdirən öyüdlər” mövzusu şəklində sinif saatı üçün seçən məktəb psixoloqunun öyüd xarakterli aşağıdakı fikirlərinə diqqət edək.

Uşaqlar bizim hər birimizin “mən”i mövcud olduğu kimi, “Milli mənliliyi” də mövcuddur. Lakin hər bir fərddə öz-özünə “milli mənlilik” nə yarana, nə inkişaf edə, nə də formalaşa bilər. Əgər bir fərd öz milli mənliliyi üçün zəruri olan əxlaqi normaları, mənəvi keyfiyyətləri və milli mənəvi dəyərləri sevməsə, onlara ehtiram göstərərək onları öz, “mən”i üçün necə dəyərlər kompasi kimi qəbul etməsə onun mənlilik şüuru inkişaf etmər. Mənlilik şüuru yaranmasa, milli mənlilik şüuru da əmələ gələr bilmər. Hələ XIII əsrdə Xacə Nəsrəddin Tusi milli mənliliyi yaranan mənəvi dəyərlərin əks olunmasını zəruri hesab etmişdir. Tusiyə görə mənlilik şüurunun əsasını qoyan əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərdən ilkinii iffətdir. İffət deyəndə həyalılıq, abırılıq, ismətlilik kimi əxlaqi sifətlərə malik olmaqla səmimi, həlim, dinc səbirli, səxavətli olmaq başa düşülür və s.

Dövlət rəmzlərinə hörmət və Dövlət rəhbərlərinə rəğbət hissini ictimai rəyə əsaslanaraq tərbiyə etmək daha məqsədəuyğundur. İctimai rəy

ictimai şüurun ələ təzahürüdür ki, burada böyük sosial qrupların, bütövlükdə xalqın aktual hadisələrə münasibəti (yaxud onların qiymətləndirilməsi) əks olunur. Adətən, belə hadisələr ciddi ictimai maraq doğuran, ictimai mənafeələrə toxunan hadisələr olur. Ətraf gerçəkliyin qiymətləndirilməsi müxtəlif qrup və təbəqələrin mövqeyini əks etdirir. Həmin qrup və təbəqələr ictimai rəyin ifadəçiləridir [1, s. 241].

Məktəb psixoloqu hər hansı bir tədbirdə ictimai rəyə istinad edərək təqdim etdiyi faktları ictimai şüuru oyadan faktlar kimi təqdim edərsə bu zaman məktəblilərin milli mənlilik şüurunun inkişafı üçün stimula yaranar.

Tutaq ki, məktəb psixoloqu istər ailədə, istər məktəbdə, istərsədə ictimai təşkilatlar, ictimaiyyətin nümayəndələri, bir sözlə məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələrindəki çıxışlarında Bakıda keçirilən ilk Avropa oyunlarındakı qələbələrin məktəblilərə ünvanlanan əxlaqi-mənəvi meyarlarını müəyyənləşdirər bilərsə, deməli, milli mənlilik şüurunun inkişafı ilə bağlı problemin həllində doğru, müvəffəqiyyətli addım atmış olur.

Məktəb psixoloqunun ailədə, məktəbdə, ictimai təşkilatlardakı çıxışlarında ictimai rəyə istinad edərək məktəblinin milli mənlilik şüurunun inkişafını təmin edən faktlara istinad etməsi də çox faydalıdır.

İctimai rəyin nüfuz gücü əksəriyyətin şüuruna əsaslanması ilə şərtlənmişdir. Burada çox əhəmiyyətli məsələ həmin əksəriyyətin düzgün nöqtəyi-nəzərdə, düzgün mövqedə olub olmamasıdır. Əgər əksəriyyət düzgün nöqtəyi-nəzərdədirsə, düzgün mövqedə dayanırsa, o zaman ictimai rəy əksəriyyətin yetkin rəyi kimi çıxış edir ki, bu da onun sosial əhəmiyyətini və və praktik təsirini artırır. Kütlələrin şüurunun azdırılması ictimai rəyin funksional imkanlarını azaldır [1, s. 242].

Əksinə ictimai rəyə istinad edən faktlar vətənə, xalqa, millətə, ən ümumiyyətlə dövlətə, dövlət rəhbərinə başucalığı gətirirsə belə faktlar məktəblilərdə qürur hissi yaradır, onların milli məniyyətinin inkişafını təmin edir.

Ona görə məktəb psixoloqu bütün bunları nəzərdə saxlamalıdır. İctimai rəyə istinad edərək məktəblilərin milli məniyyət şüurunun inkişafına təkan verən faktların məktəblilər tərəfindən digər sosial qruplara ötürülməyini təmin etməlidir.

İctimai rəy cəmiyyəti idarəetmənin demokratik vasitəsi olub, əhəlinin müxtəlif qruplarının mənafeələrinin, əhval-ruhiyyəsinin konkret sosial-psixoloji formada ifadəsi kanalıdır. Ona görə də demokratiyanın inkişaf etdiyi ölkələrdə ən müxtəlif ictimai problemlərin həllində ictimai rəyin müntəzəm surətdə nəzərə alın-

ması vacib prinsiplərdən biri sayılır [1, s. 242].

Məktəb psixoloqunun çıxışlarında elə fraqmentlər ola bilər ki, həmin fraqmentlər ictimai rəyin əsasında formalaşan əxlaqi-mənəvi meyarlar şəklində sevinclə, məhəbbətlə, ehtiramla qarşılanı bilər. Məsələn “Xalqın yekdil fikrinə görə ilk Avropa oyunlarında öz ailə üzvləri ilə birlikdə iştirak edən ölkə prezidenti İlham Əliyev qalib idmançıların hər birinin mübarizəsini çox diqqətlə izlədiyi üçün idmançılar prezidentin bu hərəkətini etimad kimi qəbul edərək böyük ruh yüksəkliyi ilə mübarizə aparmışlar” kimi ictimai rəyə istinad edən məktəb psixoloqu onlarla, yüzlərlə, bəlkə də minlərlə məktəblinin, xüsusilə yeniyetmə-gənclərin millətə, xalqa, onun rəhbərinə olan məhəbbətini nəinki gücləndirir, hətta onların millətin, xalqın, dövlətin və onun rəhbərinin uğrunda canından-qanından keçməyə hazır olan şəxslər kimi yetişməsinə psixoloji təsirini göstərmiş olur. Yaxud “Ölkə prezidenti İlham Əliyev cənabları böyük Öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yetişən nəslin əxlaqi-mənəvi, fiziki inkişafını formalaşdırmağa xidmət edən siyasi kursunu layiqincə davam etdirərək ölkədə ilk Avropa oyunları təşkil etdi. O, özü şəxsən Atəşgahdan odu götürərək onu estafet kimi yeniyetmələrə,

gənclərə ötürdü. Avropa oyunlarının məşəli bütün ölkəni qarış-qarış dolaşaraq yetişən nəslin nümayəndələrinin canını əgər belə demək mümkün olsa, isitdi. Onlara hərəkət verdi. Bu hərəkət onları Vətən uğrunda mübarizəyə, Vətənimizin sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa səslədi. Bu hərəkət idmançılarımızın qələbəsinə təkan verdi. Məhz ona görə oyunların 56 medalını qazandıq. Bu medalların bir qismini yetmələrimiz, qalanlarını isə gənclərimiz qazandırlar”.

Göründüyü kimi ictimai rəyə istinad edərək məktəb psixoloqunun topladığı faktların psixoloji təsir gücü məktəblilərin milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilərək, formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada polemikaların da psixoloji təsir gücü böyük olur. Bu sadalanan keyfiyyətlərin formalaşmasında polemikaya girə bilmək mühüm yer tutur. Polemika şagirdlərdə tənqidi təfəkkürü, iradəliliyi, nitq inkişafını və s. formalaşdırır, onların utancaqlıq, qısqanclıq, qapalılıq kimi mənfi keyfiyyətlərini aradan qaldırır.

Əlbətdə, yeni mühitin tələb etdiyi digər keyfiyyətlər də vardır ki, onlar hələ kiçik məktəb yaşlarından şagirdlərə öyrədilməlidir [2,s.126].

Polemika zamanı da seçilən faktların sambalına, psixoloji təsir gücü

nə diqqət etmək lazım gəlir. Yeniyetmə və gəncləri polemikaya cəlb edən məktəb psixoloqunun yeri gəldikcə Avropa oyunlarının qaliblərinə istinad etməsi çox faydalıdır. Məktəb psixoloqunun “2 dəfə olimpiya çempionu, dünya və avropa birincisi, ilk Avropa oyunlarının qızıl medalçısı İlham Zəkiyev mən bu qələbəmi Xalqıma və Prezidentimə ithaf etmişəm” deyərək bu fikri polemikanın mərkəz nöqtəsinə çevirməsi yeniyetmə və gənclərin bu məsələyə münasibətini ortaya qoya bilər. Bu faktlardan istifadə edərək məktəbliləri polemikaya cəlb edən Naxçıvan şəhər 12 saylı məktəbin psixoloqu polemika iştirakçılarında böyük ruh yüksəkliyi yarada bilmiş və onlara nəzərdə tutulan psixoloji təsiri göstərə bilmişdir. Hansı ki, belə psixoloji təsirlər prosesində yetişən nəslin əxlaqi şüuru oyanır. Belə oyanış isə milli mənlilik şüurunun inkişafının əsası kimi özünü göstərməyə başlayır.

Əxlaqi şüur – əxlaqi bilik və təsəvvürlərin (yəni nəyin yaxşı, xeyir, halal, nəyin pis, şər, haram olması barədəki bilik və təsəvvürləri), görüş və anlayışları əhatə edir. Xalqın milli psixologiyası, adət-ənənələri, öz ifadəsini öncə məhz bu bilik və təsəvvürlərdə, görüş və anlayışlarda tapır. Həyatda, məişətdə, başqaları ilə münasibətdə, rəftar və davranışda nə demək olar, nə olmaz? Nə yaxşıdır,

nə pisdır, şərtđır? Nə ədalətlıdır, haqqdır, halaldır, nə ədəbsızlıkdır, nahaqqdır, haramdır? Nə kimi işlər fəzilətdır, nələr rəzilətdır, qəbahətdır, günahdır? Etnopedaqoji materiallarda bu cür sualların cavabları ilə (ümumiyyətə, əxlaqi kateqoriyaların mahiyyəti ilə) bağlı çoxlu fikirlər var. Onlar xalqın ilk növbədə, əxlaqi şüurunun ifadəsidir. Həmin fikirlər insanın daxili prizmasından keçib özünün-küləşəndə dünyabaxışının sıx tərkib hissəsi olan əqidəyə çevrilir və nəcib davranış, xeyirxah hərəkət, xoş rəftar üçün motiv rolunu oynayır [3, s.314]. Belə psixoloji motivləşmə yetişən nəslin, eləcədə yeniyetmə-gənclərin təfəkkür tərzini bir növ inkişaf etdirir. Bu zaman uşaqlarda xronoloji təfəkkürün formalaşmağı başlayır. Hansı ki, bu xronoloji təfəkkür onların polemika imkanlarını artırır.

Xronoloji təfəkkür nədir? Yəni tarixi hadisənin yerini, vaxtını dəqiq bilmək, müxtəlif vaxtlarda, yerlərdə baş vermiş hadisələrin müqayisəsini aparmaq, səbəbləri barədə məntiqi nəticə çıxarmağı bacarmaq [2,s.127].

Polemika zamanı şagirdlər şüurlu olaraq Vətəninə, xalqına, millətinə, onun mübarizə ruhuna, qələbə əzminə, humanist keyfiyyətlərinə, örnək xarakterli adət-ənənələrinə, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinə, milli mənəvi dəyərlərinə, milli mədəniyyətinə

olan münasibətlərini, sevgi və məhəbbətini, hörmət və ehtiramlarını müqayisəli şəkildə bildirməklə öz mənlilik şüurunun təzələmək imkanı əldə edir. Köhnə adət-ənənələrin yenilərlə əvəzlənməsi, milli-mənəvi dəyərlərə sivilizasiya və inteqrasiya dövrünün tələbləri baxımından yanaşılır.

Belə yanaşma məktəblilərin xroniki təfəkkür tərzini inkişaf etdirir. Belə yanaşma məktəblilərə tarixi hadisənin baş verdiyi zamanı, insanların həmin dövrdə inanclarını, təfəkkür və davranış tərzlərini, hadisəyə münasibətlərini müəyyənləşdirmək, yəni həmin dövrlə müasir dövrün düşüncə tərzinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirib dərk etmək təcrübəsi yaradır [2,s.127].

Elə tarixi hadisələr var ki, onlar örnəklər kimi təqdim olunduqda yalnız milli hissləri oyadır. Yəni yalnız milli dəyərlər baxımından bilik, bacarıq, vərdişlər sistemini bərpa edir. Lakin elə tarixi hadisələr də var ki, onlar həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən bilik, bacarıq, vərdişlər sistemini formalaşdırır. Belə formalaşma prosesi də milli mənlilik şüurunun inkişafını təmin edən şərtlərdən hesab olunur.

Bakının 134 saylı məktəbinin şagirdi Tofiq Hüseynov və Ağdam şəhərindəki 1 saylı orta məktəbin

şagirdi Sədrəddin Bayramov suda boğulan məktəbli xilas etmiş, lakin özləri isə həlak olmuşlar. Başqasının həyatını xilas etmək üçün öz həyatını qurban vermiş olan Tofiq Hüseynov və Sədrəddin Bayramov kimi yeniyetmələrdə nəcib əxlaqi hisslərin inkişaf etdiyi aydın surətdə görünür. Qardaş Gürcüstanda təbii fəlakət zamanı (1987-ci ilin yanvar–fevral aylarında) Ağdamın Mahrızlı kəndindən olan sıravı əsgər Rahib Məmmədovun öz həyatı bahasına 28 nəfəri təbii fəlakət əsirliyindən xilas etməsi həqiqi igidlik nümunəsi və yüksək

beynəlmiləlçiliyin parlaq ifadəsi deyilmi?! “Molodoj Qruzii” qəzetində dərc olunmuş materialda deyilir: “Rahib dostluğun və qardaşlığın, insani borcu yerinə yetirməyin nə etmək olduğunu yaxşı bilirdi. Həmişəlik olaraq Qaladidi kəndinin qadınları və kişilərinin, uşaqlarının və qocalarının qəlbində yaşamaq üçün ölümə sinə gərmişdi” [4, s.177].

Polemika zamanı belə faktların gətirilməsi şagirdlərdə oyanan mənlik şüurunun milli mənlik şüuru səviyyəsinə yüksəldilməsinə şərait yaratmış olur.

NƏTİCƏ

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, milli mənlik şüurunun inkişafını şərtləndirən cəhətlərə istinad etmək çox faydalıdır. Belə ki, yetişən nəslin milli mənlik şüurunun inkişafın şərtləndirən cəhətlərə istinad etməklə;

Milli mənlik şüurunun inkişafını şərtləndirən cəhətlərin məqsədyönlü və mütəşəkkil olaraq gözlənilməsi, onlara istinad olunmasının nəzərə alınması mənlik şüurunun bimodal inkişafı üçün xüsusi şəraitin yaradılmasını təmin etmiş olur. Bu o deməkdir ki, mənlik şüurunun bimodal xarakteri eyni zamanda həm öz “mən”inə, yəni subyektə, həm də “qeyri mən”ə yəni obyektə məxsus olan bütün əlamətləri, keyfiyyətləri və psixoloji

xüsusiyyətləri özündə əks etdirmiş olacaqdır.

Bütün bunların nəticəsində mənlik şüurunun struktur vahidləri olan özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünütəqlin, özünəhörmət kimi adekvat qiymətləndirmə meyilləri güclənəcəkdir.

Göstərilənlərin hamısı, yəni mənlik şüurunun inkişafını şərtləndirən cəhətlərin, xüsusilə ictimai rəyin nəzərə alınmasına riayət olunmasına əməl olunması, polemikaların elmi-pedaqoji-psixoloji əsaslar üzərində qurulması müasir şəraitdə yetişən nəslin milli mənlik şüurunun formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. **Vahidov F.Q. Ağayev T.V.** Sosio-
logiya (ali məktəb üçün dərs və-
saiti). Bakı, Zərdabi LTD, MMC,
2013, 352 s.
2. **Əliyev P.B., Əhmədov H.H.** Gənc-
lərin milli-mənəvi dəyərlər əsasın-
da tərbiyyəsi. Bakı: ABU-“Təh-
sil”, 2006, 264 s.
3. **Həsənlı. O.Q. Camalov K.H.** So-
sial psixologiyada istedadlı uşaq-
lar problemi, Bakı, Elm və təhsil,
2011, 392 s.
4. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Psi-
xologiya (dərslik). Bakı, “Çinar-
Çap” nəşriyyatı, 2002, 620 s.

**ВЗГЛЯД НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ И ОСОБЕННОСТИ
ЕЕ РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

АБСТРАКТ

Целевая реализация условий для развития национальной идентичности обеспечивается, опираясь на ее развитие через создания особых условий учитывается бимодальное развития самосознания. Это означает что бимодальный характер самосознания отражает в себе одновременно принадлежности всех черт, качеств и психологических особенностей своего «эго», т.е. субъекта и «не эго», т.е. объекта.

Таким образом, особенности развития условий /самореализация/ идентичности, в современном мире учитывает соблюдение общественных норм и мнений на основе полемических научно-педагогике-психологический возможностей и помогает подрастающему поколению в формировании своей национальной идентичности.

**VIEWS ABOUT THE NATIONAL IDENTITY
IN THE PEDAGOGIC PROCESS AND ITS DEVELOPMENT
PECULIARITIES IN THE MODERN WORLD**

ABSTRACT

Target realisation of the prerequisites for the national identity development is done by relying on its development through creating special conditions and taking account of the bimodal development of self-consciousness. It means that bimodal character of self-consciousness reflects attributes, qualities and psychological peculiarities of self “ego”, i. e. subject, and “non ego”, i. e. object.

Thus, in the modern world development characteristics of conditions for self-realisation/ identity takes into account observance of social norms and opinions based on polemic scientific-pedagogic-psychological opportunities and helps the youth to form its national identity.

Məqalə NMU-nun Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2014-cü ildə daxil olmuşdur

ВЛИЯНИЕ РОДИТЕЛЬСКОЙ РЕФЕРЕНТНОЙ ГРУППЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНО АНОРМАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Cəmilə Quliyeva,

*Bakı Dövlət Universiteti, Psixologiya
kafedrasının doktorantı*

Açar sözlər: sosial anormal, gender, davranış, korreksiya, stereotip

Ключевые слова: социальная аномальность, гендер, поведение, коррекция, стереотип

Key words: social abnormality, gender, behavior correction, stereotype

ВВЕДЕНИЕ

Социально аномальное поведение как психолого-педагогическая проблема обучения и воспитания подростков характеризуется особенной актуальностью. Во многом интерес к этой теме обусловлен возрастающей ролью качества образования, достижение которого невозможно, если сам обучающийся находится в ситуации конфронтации как с нормами морали, так и с окружающими его близкими людьми (учителя, родители, сверстники).

Отметим, что «слитность» теоретической трактовки понятий «социальная аномальность» и «девиация» приводит к тому, что из поля внимания педагогов и психологов «выпадает» целый пласт негативных психологических транс-

формаций личности, которые развиваясь не диагностируемо, обязательно приводят к устойчивой автоматизации девиантной модели поведения подростка. Таким образом, выделение пограничного с девиантностью статуса социальной аномальности и необходимость создания на этой теоретической платформе эффективных программ педагогического влияния и психологической коррекции поведенческих отклонений подростков обусловили прикладную значимость теоретического поиска в этом направлении.

Степень разработки проблемы. Прежде всего, необходимо отметить, что традиционно проблему социальной аномальности рассматривают в контексте девиант-

ного статуса личности, не выделяя социальную аномальность как функциональную predisпозицию девиантности, не рассматривая социальную аномальность как граничное между нормой и девиантностью функциональное состояние ценностно-смысловой сферы личности, не выходящее за рамки правовой и медицинской нормы [1,2,3,4].

Это приводит к тому, что о личностных и социальных проблемах трудновоспитуемых подростков традиционно рассуждают в контексте коррекции или неблагоприятных социальных условий, или негативного влияния моделей детско-родительского взаимодействия. Пытаясь корректировать следствие, мы не искореняем педагогическую причину, вследствие чего, не зная внутренней психологической механики, мы не можем реализовать самое главное: как предотвра-

тить формирование социально-анормального поведения и какова роль не только социокультурного окружения, но и самой личности подростка в этом.

Главный недостаток современных теоретико-практических исследований по проблеме социально-анормального поведения состоит в том, что теоретически не разведены понятия статусов «социальная аномальность» и «девиантность». Анализ коррекционной практики показывает [4,5,6,7,8], что теоретическая нерасчлененность этих понятий обуславливает сложности профилактической и коррекционной работы с социально-анормальными подростками.

Цель и задачи исследования. Целью данной статьи является диагностическая дескрипция процесса формирования социально-анормальной модели поведения подростка.

ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследовать психологические особенности проявления социально-анормальной модели поведения подростков в контексте гендерных характеристик их Я-концепции;

Прояснить особенности влияния родительской референтной группы на формирование гендер-

ной специфики проявления социально-анормальной модели поведения в подростковом возрасте;

Предложить систему практических рекомендаций с целью оптимизации коррекционной педагогической работы с социально-анормальными подростками.

Гипотеза исследования: гендерные особенности социально аномального поведения подростков являются следствием деформированных ценностно-смысловых структур их Я-концепции, которые форми-

руются под воздействием моделей родительского полоролевого поведения и характеризуются определенными типологическими эмоционально-динамическими и содержательными особенностями проявления.

МЕТОДИКИ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В качестве теоретической платформы исследования были выбраны:

- положения системно-деятельностного подхода к пониманию личности как субъекта активной деятельности (И.Д.Бех, В.А.Татенко, Швалб Ю.М., Максименко С.Д., К.А.Абульханова-Славская, С.Д.Максименко, С.Л.Рубинштейн);
- положение о значимости коммуникативно-конгруэнтных социальных отношений личности со своим микросоциальным окружением как социально-психологической основы для формирования личностью успешной реализации своих жизненных перспектив (К.А.Абульханова-Славская);
- основополагающий системный принцип психологии о единстве психического и деятельностного уровней объективации человека в социуме

П.Я.Гальперин, Б.Г.Ананьев, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Л.С.Выготский, К.Платонов, В.П.Зинченко, Б.Ф.Ломов и др.);

- положение про личность как субъект активной деятельности, концептуальные основы теории психологической и социально-психологической адаптации человека (И.Д.Бех, В.А.Татенко, Швалб Ю.М., Максименко С.Д., К.А.Абульханова-Славская, А.А.Реан, Э.Эриксон);
- интегративные положения о метасистемной природе научного знания в рамках синергетической парадигмы психологи как интеграции позитивизма и гуманитарной парадигмы [9].

В исследовании были выделены следующие системные регистрируемые переменные (диагностические референты феномена социально аномального поведения):

- а) ценности и смыслы как структурные компоненты самосознания подростков;
- б) Я-концепция как систему представлений о себе как о носителе определенного пола, гендерных особенностей, социокультурного опыта, личностных особенностей, субъективного отношения к социальным нормам;
- с) самооценка как сопоставление системы субъективных представлений о себе испытуемых «Я реальное» и «Я идеальное».
- д) Образ Я как отражение целостности гендерной и социальной идентичности.

В исследовании использовался следующий диагностический инструментарий (методики и процедуры):

- 1. Личностный опросник Т.Лири «Я реальное – Я идеальное» [10];
- 2. Опросник С.Бем [11];
- 3. Метод независимых экспертных оценок [<http://studopedia.info/1-60607.html> //Этапы проведения экспертного опроса, [12]];
- 4. Методика личностного дифференциала (адаптация НИИ им. В.М.Бехтерева) [13].
- 5. Фрейбургский личностный опросник [Das Freiburger Persönlichkeits-inventar — FPI) И.Фаренберг, Х.Зарг, Р.Гампел Авторы методики: J.Fahrenberg, R.Hampel, H.Selg. Опросник FPI (форма В)];
- 6. Тест «Смыслжизненные ориентации» (методика СЖО) Д.А.Леонтьева [<http://psycabi.net/>].

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В исследовании принимало участие 73 человека испытуемых подростков мальчиков и девочек с социально аномальным статусом, для повышения валидности процедуры исследования в эксперименте участвовала группа нормальных подростков (то есть, не имеющих статуса социальной аномальности – контрольная группа) в количестве 40 человек. Так, как

видно из анализа рис. 1, социальная аномальность как дефективность Я-концепции и показатель глубокой внутренней противоречивости личности подростка (средние показатели разницы Δ Я реальное – Я идеальное по шкалам методики Т.Лири составили не менее 5-6 баллов) чаще свойственна подросткам мальчикам. Мальчики составили 64,4% от общего

количества выборки, девочки составили 33,6%.

Усваиваемая в подростковом возрасте гендерная женская роль чаще передается девочкам от старших женщин рода и отражает базовые принципы построения традиционной азербайджанской семьи: поведение женщины регламентировано уважением к мужу, отцу, ориентацией на активную роль мужчины как защитника и опоры

семьи. Сопоставление средних показателей разницы Δ Я реальное – Я идеальное по шкалам методики Т.Лири в сопоставлении подростков из контрольной группы «норма» и исследуемой группы «социальная аномальность», позволяет заключить, что социально аномальная поведение всегда является производной от противоречивой конфликтной Я-концепции и самооценки подростка.

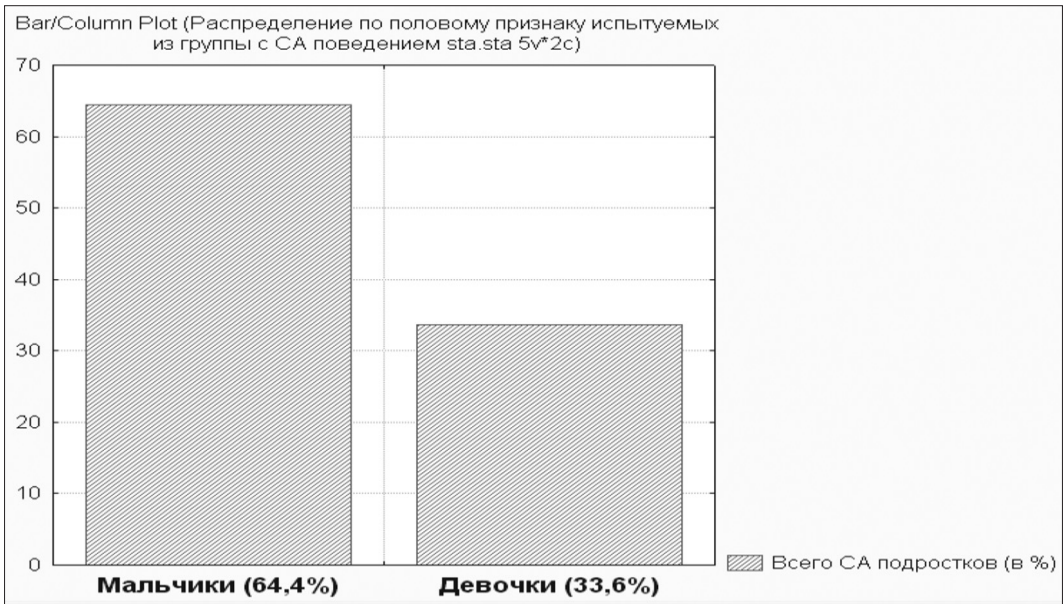

Рис. 1. Распределение испытуемых по половому признаку в экспериментальной группе (в % от общего количества численности выборки испытуемых с социально аномальным (СА) статусом)

В сопоставлении с социально-культурным анамнезом испытуемых группы «социальная аномальность» можно утверждать, что ущерб-

ность система самопредставлений подростка часто связана с недостатком эмоционально-защитной функции семьи: неполные семьи

(34,5%), ущербная родительская Я-концепция (56,8%), кризис межличностных отношений родителей (78,8%), недостаток коммуника-

тивной культуры и общих культурных возможностей родителей (87,9%) (см. рис. 2).

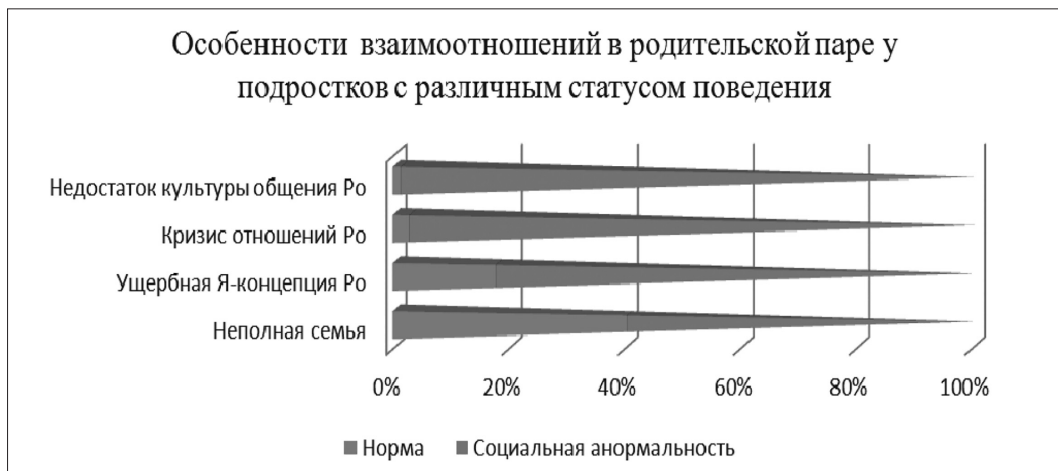

Рис. 2. Сравнительная диаграмма особенностей взаимоотношения в родительской семейной паре у подростков с различным статусом поведения

В целом можно утверждать, что модель социально аномального поведения подростков, характеризующаяся резким и несовместимым с условием эмоционального благополучия окружающих людей заострением нормативных гендерных характеристик поведения (гиперролевое поведение подростков, когда мальчики-подростки гипермаскулинны, а девочки гиперфемининны) всегда рассматривается как проявление социальной аномальности. Отрицательный личный пример взрослых в данном случае является главным условием

формирование социально аномальной модели поведения личности подростка, о чем свидетельствуют достаточно высокие коэффициенты корреляционной связи $K_{корр}$ между показателями индексов фемининности и маскулинности родительского и подросткового поведения.

Мальчики в большей мере подвержены влиянию групповых подростковых ожиданий и часто модель их гиперролевого поведения обусловлена не только родительским примером, но и членством в различных подростковых

группах (см. рис. 3) Исследование выявило интересный феномен «гендерной трансформации» который

практически неизбежен для ситуации неполной семьи.

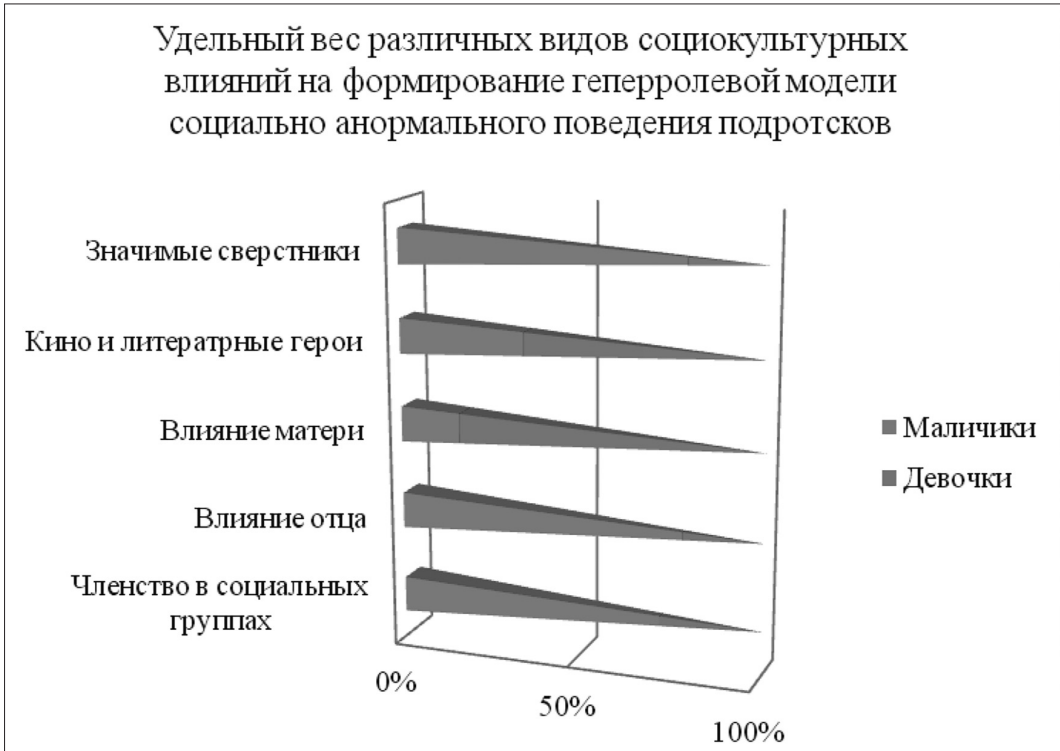

Рис. 3. Диаграмма соотношения различных факторов социального влияния на формирование гиперролевой модели социально аномального поведения подростков

В неполной семье женская традиционная роль становится эклектичной, женщина, вынужденная самостоятельно содержать семью и заботиться о ее благосостоянии практически всегда маскулинизируются. Учитывая, что подросток принимает в качестве образца гендерной идентификации ту единственную доступную и значимую модель родительского поведения,

которая реально существует, можно понять, почему в неполных семьях мальчики чаще всего феминизируются или андрогинизируются. Это происходит вследствие отсутствия образца мужского маскулинного типа поведения в семье, по причине наличия сильной властной матери (и пассивного отца, если семья полная), а девочки чаще в таких случаях, под влиянием

тех же факторов маскулинизируются.

Выводы: можно заключить, что общение подростков с социально аномальным поведением, независимо от гендерного признака характеризуется поверхностностью, иждивенческим потребительским отношением к другому, стремлением манипулировать.

Подобные стилевые особенности поведения социально аномальных подростков обусловлены отрицательным примером родительского социального поведения и принятыми в семье социально-культурными стереотипами. Социально аномальное поведение это производная от сложения социальных, культурных, личностных и гендерных особенностей родительского поведения.

Психологическим механизмом формирования социально аномального поведения здесь выступает совершаемый родителями моральный поступок-выбор, который по своему смыслу отражает содержание родительского негативного жизненного опыта и, автоматизируясь, запечатлевается в базовых ментальных структурах сознания подростка.

Психолого-педагогическая коррекция социально аномального

поведения рассматривается как комплексная задача, которая требует, во-первых, обновления системы родительского поведения и родительских требований, а, во-вторых, тесного сотрудничества школы и семьи, создания социально ценных новых форм деятельности подростка, принципиального нового продуктивного его включения в систему учебных и межличностных отношений, накопления и осмысления подростком социально ценного конструктивного опыта взаимодействия со своим социальным окружением.

Предлагается пятиступенчатая модель коррекции социально аномального поведения:

1 – установление раппорта, формирование референтной группы;

2 – демонстрация социально ценного образца реагирования или модели поведения;

3 – стимуляция и закрепление в деятельности в форме поступка-выбора;

4 – формирование ментально развивающей среды и системы обратной поощрительной связи;

5 – системность и последовательность осуществления всех коррекционных шагов.

Литература:

1. **Патаки Ф.** Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения // Психологический журнал. Т. 8. № 4. 1987. С. 92—102.,
2. **Короленко Ц.П., Донских Т.А.** Семь путей к катастрофе: Деструктивное поведение в современном мире. — Новосибирск, 1990.
3. **Змановская Е.В.** Девиантология. Психология отклоняющегося поведения.- М.: Академия, 2004 - 288 с.,
4. **Ковальчук М.А.** Профилактика девиантного поведения старшеклассников: Монография. Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К.Д.Ушинского, 2002 - 242 с.
5. **Лунин И.И.** Влияние семьи на формирование отклоняющегося полоролевого поведения ребенка: Автореф. дис. канд. псих. наук. - Л., 1987. -19с.
6. **Лунин И.И., Старовойтова Г.В.** Исследование родительских полоролевых установок в разных этнокультурных средах. // Этнические стереотипы мужского и женского поведения / Под ред. А.К.Байбурина, И.С.Кона, С. -Петербург, изд-во «Наука», 1991. - С. 6 - 16.
7. **Волков К.Н.** Психологи о педагогических проблемах: Кн. Для учителя / Под ред. А.В.Бодалева. – М.:Просвещение, 1981 г.
8. **Некрасова И.Н., Седнев В.В.** Психология и педагогика проблемных подростков: монография / И.Н.Некрасова, В.В.Седнев; Донецкий научно-исследовательский институт. – Донецк: Изд-во «Ноулидж» (Донецкое отделение), 2011. - 256 с.
9. **Поддяков А.Н.** Решение комплексных проблем в неклассической парадигме // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / А.Н.Поддяков. – М.:Изд-во «Институт психологи РАН», 2007. – С.136-156
10. **Малкина-Пых И.Г.** Гендерная терапия /И.Г.Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2006. – 928 с. – (Словарь справочник психолога) С.308-314
Антонова Н.В. Репрезентация гендерной маргинальности в культуре как философско-антропологическая проблема // Вестник Южно-Уральского государственного университета (серия «Социально-гуманитарные науки» Выпуск 18). 2012. № 10. С.170-174.
11. **Малкина-Пых И.Г.** Гендерная терапия /И.Г.Малкина-Пых. –

- М.: Эксмо, 2006. – 928 с. – (Словарь справочник психолога) С.314-317, С.306-308
12. **Нагиева В.Г.** К вопросу о методологии исследования гендерных аспектов ментальности АМЕА Fəlsəfə və siyasi Hüquqi tədqiqatlar İnstitutu, Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət (Elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı. 2007. №4(0).
13. **Райгородская Д.Я.** Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003. - 672 с. С.269-274

VALIDEYN REFERENT QRPUNUN YENİYETMƏLƏRİN SOSIAL ANORMAL DAVRANIŞ MODELİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

ABSTRAKT

Məqalənin məqsədi valideyn referent qrupunun təsiri ilə yaranan, dayanıqlı intra/interpsixoloji şərtlərlə formalaşan yeniyetmənin sosial anormal davranış modelinin yaranması prosesinin təsviri və diaqnostik optimallaşdırılmasıdır. Sosial anormal davranış modelinin formalaşma prosesində valideyn referent qrupunun əhəmiyyətini diqqətə alaraq bu məqalədə sosial anormal yeniyetmənin davranışının gender xüsusiyyətlərinin formalaşmasına uşaq – valideyn münasibətinin tiplərinin təsirinin psixoloji amillərinin eksperimental tədqiqat nəticələri təqdim olunmuşdur. Müasir məktəb pedoqogikasının və psixoloji praktikasının effektiv psixopedoqoji korreksiya proqramlarının yaranmasına və müasir məktəbdə təhsil-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması metodu kimi eyni zamanda gələcək yetkin insanın hərtərəfli ahəngdar şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə keyfiyyətli hazırlıq şərti kimi sosial anormal davranışın profilaktikasına ehtiyacı var.

**INFLUENCE OF PARENT REFERENCE GROUP
ON THE FORMATION OF ABNORMAL MODELS
OF SOCIAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS**

ABSTRACT

The article presents the results of a study of the phenomenon of abnormal social behavior. Considering how predisposition to social deviant behavior abnormality diagnostically optimized separately a psychological phenomenon by conducting a preliminary analysis of the construct the operational. Obtained diagnostic descriptors (variables) of the study. It is shown that the stylistic features of the behavior of social disturbance caused by teenagers negative example of parental behavior and accepted in the family of gender stereotypes.

The model of social and correction of abnormal behavior, highlighted the psychological mechanism of correction. Practical recommendations for the optimization of correctional work with socially abnormal teenagers.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi R.F.İbrahimbəyova, psixologiya üzrə elmlər doktoru

Məqalə redaksiyaya 16 fevral 2015-ci ildə daxil olmuşdur

This image shows a full page of blank white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a template for writing or drawing. There are no margins, text, or other markings present.

[illegible]

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),
Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2015